

İçindekiler Tablosu

<u>A. Tehcir Kararının Alınması ve Uygulanması</u>	4
<u>1. Tehcirin Gayesi</u>	7
<u>2. Tehcire Tabi Tutulan Ermenilerin Yeni İskân Bölgelerine Nakli</u>	9
<u>3. Ermeni Kafilelerine Yapılan Saldırıları ve Buna Karşı Devletin Aldığı Tedbirler</u>	10
<u>4. Tehcire Tabi Tutulmayan ve Tehcirden Kurtulmak İçin Din Değıştiren Ermeniler</u>	12
<u>5. Sevkedilen Ermenilerin İhtiyaçlarının Karşılanması</u>	14
<u>6. Tehcire Tabi Tutulan Ermenilerin Malları</u>	14
<u>7. Tehcir Uygulamasının Dışarıdaki Akisleri ve Belgelerle Tehcir</u>	15
<u>8. Tehcirin Tamamlanmasından Sonra Ermeniler</u>	21
<u>B. Tehcir Sonrası Durum ve Geri Dönüş Kararnâmesi</u>	21
<u>Sonuç</u>	23
<u>Dipnotlar</u>	26
<u>Kaynaklar</u>	32

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

Türk Tarih Kurumu Başkanı / Türkiye

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

Osmanlı Devleti tarafından yüzyıllar boyunca millet-i sadıka olarak kabul edilen Ermeniler, Avrupa devletlerinin Şark Meselesi olarak şöhret bulan politikaları neticesinde, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zayıflayan Osmanlı idaresine karşı ciddi bir sorun teşkil etmeye başlamışlardır. Fransız Devrimi'nin fitilini ateşlediği milliyetçilik cereyanları ile zayıflayan Osmanlı Devleti'nin topraklarına göz koyan Avrupalı güçlerin Hıristiyan azınlıklardan kendi emellerini gerçekleştirebilmek için yararlanma arzuları, Ermeni Kilisesi tarafından da desteklenen Ermeni milliyetçiliğini teşvik etmiş; başlangıçta burjuva ve şehir kökenli olan ve elitist bir özellik taşıyan Ermeni milliyetçiliğinin Ermeni toplumunun tüm katmanlarına yayılarak ayrılıkçı bir renge bürünmesini hızlandırmıştır. Bu sürecin dönüm noktası, literatürümüzde 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile bu savaşı müteakiben imzalanan Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin (13 Temmuz 1878) andlaşmalarıdır.

93 Harbi süresince Rus ordusu ile yakın bir işbirliğine girmiş olan Ermeni meclisi, savaşın ardından, Rus Çarı II. Aleksandr'a "Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmeyerek burada Rusya'ya bağlı bir Ermenistan kurulması" şeklinde özetlenebilecek bir muhtıra göndermiştir. Siyasi dengeler sebebiyle gerçekleştirilmesi Ruslar tarafından dahi mümkün görülmeleyen bu talebin bir nebze olsun telafi edilebilmesi için Ruslar, anlaşmaya, Ermenilerin sakin olduğu Doğu Anadolu vilayetlerinde ıslahat yapılması ve buradaki Hıristiyanların Kürt ve Çerkeslere karşı korunmasının temin edilmesi gerektiğini bildiren meşhur 16. maddeyi eklemişlerdir. Bu, aynı Küçük Kaynarca Andlaşması'nın (21 Temmuz 1774) 7 ve 14. maddelerinin Çarlık Rusyası'na Orta Doğu politikaları konusunda bir meşruiyet sağladığı gibi Anadolu üzerindeki Rus emel ve tasarrufları için de bundan sonra hukuki bir zemin teşkil edecek bir biçimde düzenlenmiştir. Ancak, olası bir Osmanlı dağılmasının nimetlerinin sadece Ruslara bırakılmayacak kadar kıymetli olduğunu idrak eden Düvel-i Muazzama'nın diğer üyeleri Ayastefanos Andlaşması'nın Osmanlı aleyhindeki ağır hükümlerinin toplanan Berlin Kongresi ile tadil edilmesini kararlaştırmışlar; neticede birçok madde tekrar düzenlense de, bundan sonra Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalede en önemli unsuru teşkil edecek olan ıslahat sorunu, 61. madde ile olduğu gibi bırakılmıştır.

Ermeni Meselesi artık siyasallaşmış ve Düvel-i Muazzama mensupları, özellikle de İngiltere ve Rusya arasındaki çekişme neticesinde uluslararası bir boyut kazanmıştır. Mevcut durumdan istifade etmek isteyen Ermeniler de bir adım daha atarak hızla yurt içinde ve dışında siyasi teşekküller kurmaya başlamışlardır. Bu teşekküllerin en önemlileri siyasi varlıklarını günümüze kadar sürdüren Hınçak (1887 yılında Cenevre'de kurulmuştur) ve Taşnaksutyun (1890 yılında Tiflis'te kurulmuştur) fırkalarıdır.

Oluşumlarında bariz bir Rus destek ve etkisinin görüldüğü bu teşekküller, Makyavelist bir yaklaşımla, salt büyük güçler arasındaki siyasi çekişmelerin nihai hedefleri olan Türk topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurulmasına yetmeyeceğini, gayelerini gerçekleştirebilmek için kendilerine büyük güçlerin çifte standartlı yardımını sağlayacak başka vasıtalara da başvurmalarının elzem olduğunu kısa sürede anlamışlardır. Bu vasıtaların en önemlisi, sonuçlarından Türkiye Cumhuriyeti olarak yakın geçmişe kadar muzdarip olduğumuz şiddet ve terördür.

Her ne kadar nüfus içerisinde asla çoğunluğu teşkil etmemiş olsalar da Anadolu toprakları üzerinde hak iddia eden Ermeniler ile bu toprakların gerçek sakini Türk ve Müslümanlar arasında ilk ciddi olaylar 1890 yılında Erzurum ve İstanbul Kumkapı'da patlak vermiştir. Bu, Ermeni terör ve şiddet sinsilesinin ilk halkasıdır. Sultan II. Abdülhamid ve hatta kendisi

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

de bir Ermeni olan Patrik Aşıkyan da dahil olmak üzere Osmanlı idarecilerine suikast teşebbüslerinden masum Müslüman halkın katledilmesine kadar geniş bir yelpazede cereyan eden Ermeni faaliyetleri, başarılı bir propaganda neticesinde, Batı kamuoyunda taraftar bulmuş ve II. Abdülhamid'in "Kızıl Sultan", Türk halkının ise "masum Ermeni halkının katlinden sorumlu barbarlar" olarak nitelendirilmesinin amili olmuştur. 11 Mayıs 1895'de Sasun olaylarını müteakip Avrupa devletlerinin Osmanlı idaresine verdikleri notada, ıslahat yapılacak vilayetlerin Vilâyât-ı Sitte adıyla Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamûretülaziz ve Diyarbakir olarak belirlenmesi, her ayrılıkçı akımın ihtiyaç duyduğu coğrafi alan mefhumunun da Ermenilerin şuurunda yer bulmasını ve toprak iddialarının kendilerince meşru bir zemin kazanmasını hızlandırmıştır.

Batı dünyasına yönelik Ermeni propagandasında, vuku bulan şiddet olaylarının müsebbibinin II. Abdülhamid'in baskıcı rejimi olduğu iddiası, İttihad ve Terakki'nin iktidara gelişini müteakip yaşanan gelişmelerde de görüleceği üzere asılsızdır. İmparatorluğun hızla parçalanmakta olduğunu gören İttihadçıların II. Meşrutiyet'in başlarında iyi niyetli "ittihad-ı anâsır"ları uğruna Ermeni komiteleri ile birlikte hareket etme arayışları, fayda vermemiştir. Ayrılıkçı isyanlar gün be gün artmakta, İmparatorluk kan kaybetmektedir. Üstelik, Osmanlı topraklarında gözü olan iki hasmın, Çar II. Nicholas ile VII. Edward'ın, 1908 yılında, Reval'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımı hususunda anlaşmalarıyla Rusya ve İngiltere arasındaki çekişmeden yoksun düşen Osmanlı diplomasisinin hareket sahası hızla daralmaktadır. Türk entelektüelinin zihninde "son yurt Anadolu" özel bir hassasiyet kazanmaktadır. Fonda bu gelişmelerin yaşandığı bir dönemde, Ermeniler işte bu topraklar üzerinde de asılsız bir şekilde hak iddia etmektedirler. Birinci Cihan Harbi, artık kırılma noktasıdır.

Osmanlı Hükümeti'nin Birinci Cihan Harbi'ne girme kararı almasının en önemli nedenlerinden biri, hızla akmakta olan kum saatini durdurarak İmparatorluğu Rusya'ya karşı koruyabilme endişesidir. Bu çerçeveden bakıldığında, Doğu'daki Ermeni azınlığın tasarrufları ayrı bir önem kazanmaktadır. Daha 1912 yılında, İstanbul'daki Rus büyükelçisi Dışişleri Bakanı S. D. Sazanof'a gönderdiği raporunda, "Van, Bâyezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızın bildirdiklerine göre bu vilayetlerdeki Ermenilerin hepsi Rusya tarafındadırlar ve bizim ordularımızı bekliyorlar...21 Kasım'da Bâyezid konsolosunun bildirdiğine göre, bütün Ermeniler Türkiye'ye karşı düşmanca tavırda bulunuyorlar ve Rusya'nın protektörlüğünü, Ermeni topraklarını işgal etmelerini bekliyorlar. Ermeni Patriği Rusya'ya Türkiye'deki Ermeni halkını kurtarması için yalvarmaktadır."¹ demektedir. 1914 yılına gelindiğinde, Ermeni komiteleri de Türkiye'deki şubelerine şu tâlimatı vermişlerdir: "Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı ordusu geri çekilirse her tarafta birden eldeki vasıtalarla başkaldırılacaktır.

Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, resmî binalar bombalanacak, iaşe depolarına sabotajlar düzenlenecek; aksine Osmanlı ordusu taarruza geçerse Ermeni askerleri Ruslara katılacak ve silah altına alınanlar kıtalarından kaçarak, Türk birliklerinin geri cephelerine zarar vermek ve ülke içinde çeşitli olaylar çıkarmak için çeteler kuracaktır."²

Nitekim, savaşın başında Doğu Cephesi'nde yaşanan gelişmeler aynen yukarıdaki raporlarda öngörüldüğü şekilde seyretmiştir. Ermeniler, seferberlik ilan edildiği 3 Ağustos 1914 tarihinden itibaren ordudan kaçmaya başlamışlar; Türk askerlerine karşı Zeytin'da silahlı saldırı tertip etmişler; Rusya'ya göç ederek Ruslar tarafından Türk ordusuna karşı savaşmak üzere oluşturulan çetelere katılmışlar; Rus ordusunun 1 Kasım 1914'te Doğu

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

Anadolu üzerine başlattığı taarruzu müteakip de birçok vilayette isyan çıkarmışlardır. Bu Ermeni isyanları arasında en büyüğü ve aralarında tehcir kararı da bulunmak üzere sonuçları açısından en önemlisi, Van'daki isyandır.

Van ve çevresinde memur ve jandarmalar öldürülmüş, karakollar ve Türklerin evleri saldırıya uğramış, resmî binalar yakılarak isyan bütün Van bölgesine yayılmıştır. Osmanlı hükümetinin seferberlik ilânından itibaren dokuz ay boyunca iyi niyetle ve küçük tedbirlerle işi çözmeye çalışması fayda etmemiş, Ermeniler konusunda köklü tedbirler alma lüzumu gün geçtikçe önem kazanmıştır. Bu tedbirlerin en önemlisi, tehcir kararıdır. İşte bu makale tehcir sürecinin nasıl işletildiği üzerinde duracak ve gerçeğin Ermeni propagandası tarafından sunulan manzaradan tamamen farklı olduğunu gösterecektir.

A. Tehcir Kararının Alınması ve Uygulanması

Van'da Ermeni isyanı bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, İstanbul'a, diğer bölgelerde de Ermenilerin isyan ettikleri, yol kestikleri, müslüman köylerini basarak halkını katlettikleri yolunda haberler geldi. Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisindeki bu olayları önleyemiyordu. Nihayet Başkumandan Vekili Enver Paşa bu duruma bir çare olmak üzere, 2 Mayıs 1915'te Dahiliye Nazırı Talât Paşa'ya şu yazıyı yolladı: "Van gölü etrafında ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler,

isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu komutanlığının verdiği bilgiye göre Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek, yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzur yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içine dışarıdan gelen müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim".³

Tehcir kararının ilk işareti sayılan bu yazı ile Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istiyordu. Eğer, Ermeniler toplu halde tutulmak yerine, ufak üniteler halinde çeşitli yerlere dağıtılacak olurlarsa, isyan etme imkânları da kalmamış olurdu. Yine bu yazıdan, uygulamanın yalnız Ermenilerin isyan ve karışıklık çıkardıkları yerlerde gerçekleştirilmesinin istendiği anlaşılıyor. Nitekim ilk tehcirde buna özellikle dikkat edilmiştir.

Dahiliye Nazırı Talât Paşa, durumun nezâketi karşısında Meclis-i Vükelâ'dan karar almadan ve bu işle ilgili bir geçici kanun çıkartmadan Ermeni tehcirini başlattı ve sorumluluğu tek başına üzerine aldı.⁴

Talât Paşa önce Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin harp sahası dışına çıkarılmaları konusunu ele aldı. Bu maksatla 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915) tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey'e ayrı ve Van Valisi Cevdet Bey'le Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalık Bey'e birlikte şifre emirler gönderdi. Bu şifrelerinde Talât Paşa, özetle Van gölü çevresinde ve Van vilâyetince bilinen muayyen mevkiilerdeki Ermenilerin isyan ve ihtilâl için daimi birer ocak halinde bulduklarını bildirmekteydi. Bunların yoğun şekilde sâkin oldukları yerlerden çıkarılarak güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığını, kararın derhal

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

tatbiki için vâlilere mümkün olan her türlü yardımın yapılması gerektiğini ve Başkumandanlık Vekâleti'nden 3 ve 4. Ordu Komutanlarına tebligat yazıldığını, esasen çok faydalı sonuçlar verecek bu teşebbüsün, Van'la birlikte Erzurum'un güney kısmı ve Bitlis'e bağlı önemli kazalara, bilhassa Muş ve Sasun ile Talori civarına da teşmilinin iyi olacağını vurguladı. Ayrıca valilerden, ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal uygulamaya geçmelerini de istedi.⁵

Talât Paşa, 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihinde 4. Ordu Komutanlığına gönderdiği şifrede de başka vilâyetlere nakledilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılmasını istediği yerleri şu şekilde belirtmekteydi:

- 1- Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetleri;
- 2- Halep Vilâyetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Beylan (Belen), Cısr-ı Şugur ve Antakya kazaları dahilindeki köy ve kasabalar;
- 3- Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağı;
- 4- Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları.

Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul vilâyetinin Güney kısmı ile Zor sancağına ve Merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına yerleştirileceklerdi. Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye vilâyetinin Doğu kısmı ile Halep vilâyetinin Doğu ve Güneydoğusu'na, Hükümetin tayin ettiği yerlere nakledilecek ve oralarda iskân edileceklerdi. Nakliyat işlemlerine nezaret etmek üzere Adana bölgesine, refakatinde bir mülkiye müfettişi ile maliyeden de bir özel memur bulunmak üzere mülkiye müfettişlerinden Ali Seydi Bey, Halep ve Maraş için de aynı şekilde Hamid Bey tayin edilmiş ve Ali Seydi Bey görevi başına gitmiştir.

İskân mahallerine ulaşan Ermeniler, hâl ve mevkiin durumuna göre ya mevcut köy ve kasabalarda inşa edecekleri evlere, veyahut hükümet tarafından tayin edilecek yerlerde yeniden kuracakları köylere yerleştirileceklerdi. Ermeni köylerinin Bağdad demiryolundan en az yirmi beş kilometre uzakta olması şart koşulmuştu. Nakli icâb eden Ermenilerin sevk ve iskânları mahallî memurların idaresine bırakılmıştı. İskân yerlerine sevk edilen Ermenilerin can ve mallarının korunmasıyla iâşe ve istirahatlarının sağlanması, güzergâhlarında bulunan idarî memurlara aitti. Nakledilecek Ermenilerin, bütün taşınabilir mal ve eşyalarını birlikte götürebilecekleri ve taşınmaz malları konusunda da mufassal bir tâlimatnâme hazırlanarak tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştı.⁶

Doğu Anadolu vilâyetleriyle bazı Güneydoğu Anadolu vilâyetlerinden çıkarılarak, Diyarbakir Vilâyeti'nin güneyine, Fırat nehri vadisine ve Urfa-Süleymaniye yakınlarına gönderilmelerine karar verilen Ermenilerin, yeniden fesat yuvaları meydana getirmemeleri için Başkomutanlık bazı uyarılarda bulunmuş, bunun için 26 Mayıs 1915 tarihiyle Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda şu hususların dikkate alınmasını istemiştir:

- 1- Ermenilerin gönderildikleri yerlerdeki nüfusu oradaki aşiret ve müslüman sayısının %10 nisbetini geçmemelidir.
- 2- Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin herbiri elli evden çok olmamalıdır.
- 3- Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa ev değiştirmemelidir.⁷

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

Ermeniler konusunda Dahiliye Nezareti'nin tedbir aldığı bu sırada Rusya, Fransa ve İngiltere Hükümetleri 24 Mayıs 1915'te bir bildiri yayınladılar. Burada bir aydan beri "Ermenistan" diye adlandırdıkları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldüklerini ileri sürdüler. Buna karşılık kışkırttıkları ve destekledikleri Ermenilerin Türklere karşı işledikleri cinayetleri görmezlikten gelerek, olaylardan Osmanlı Hükümeti'nin sorumlu tutulacağını bildirdiler.⁸ Meselenin bu şekilde milletlerarası bir hüviyet kazanması üzerine Talât Paşa tehcir konusundaki sorumluluğu daha fazla tek başına yüklenemeyeceğini anlayarak konuyu bir kanun hükmü haline getirmek ve diğer kabine üyelerini de bu sorumluluğa ortak etmek istedi. Bu maksatla, 12 Receb 1333/13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915) tarih ve 270 numaralı tezkireyi Sadaret'e gönderdi.⁹

Bu tezkirede Talât Paşa, Osmanlı topraklarına gözdiken istilâcılarının, ihtiraslarını gerçekleştirmek için Osmanlı tebaası olan Ermeniler arasına nifak soktuklarını ve yardım ettiklerini, isyan eden Ermenilerin düşmana karşı savaşılan ordunun harekâtını güçleştirmek için her çeşit engellemeleri yaptıklarını, askere erzak ve mühimmat nakline mâni olduklarını, düşmanla işbirliği yaptıklarını, bir kısmının düşman saflarına katıldıklarını, askerî birliklere ve masum halka silâhlı saldırıda bulduklarını, şehir ve kasabalarda katli ve yağmacılık yaptıklarını, düşman deniz kuvvetlerine erzak temin ettiklerini ve müstahkem mevkiileri düşmana gösterdiklerini açıkladıktan sonra, devletin selâmeti için köklü tedbire ihtiyâç duyulduğunu ve bunun için, harp sahasında olaylar çıkaran Ermenilerin başka bölgelere nakline karar verildiğini ifade etmekteydi.

Tezkirede ayrıca, Ermenilerin hangi bölgelerden ve nereye gidecekleri konusundaki karar açıklandıktan başka, bunlara muhacirîn tahsisatından, daha önceki malî durumlarına uygun emlak ve arazi verileceği, muhtaç olanlara yardım edileceği, âlet-edevât ve tohumluk gibi üretime dönük faaliyetlerinde devletin kendilerine yardımcı olacağı, terk ettikleri memlekette kalan mallarının deftere kaydedileceği ve bu konuda bir tâlimatname hazırlanacağı da yer almakta idi.

Dahiliye Nezareti'nin bu tezkiresi Sadaret tarafından kaleme alınan 15 Receb 1333/16 Mayıs 1331 (29 Mayıs 1915) tarihli bir tezkire ile Meclis-i Vükelâ'ya intikal ettirildi. Sadaret tezkiresinde de Talât Paşa'nın tezkiresindeki ifadeler tekrar edildikten sonra, devletin selâmeti için tatbikine başlanılan ve halen devam eden bu uygulamanın yerinde olduğu ve bunun bir usul ve kaideye bağlanması gerektiği dile getirildi.¹⁰ Meclis-i Vükelâ da 30 Mayıs 1915 tarihinde uygulamayı kabul eden bir karar aldı. Meclis-i Vükelâ'nın bu konu ile ilgili mazbatasında, devletin varlığının ve emniyetinin korunması uğrunda yapılan mücadeleye, kötü tesiri olan bu gibi zararlı faaliyetlerin etkili tedbirlerle önlenmesinin kesinlikle zaruri ve Dahiliye Nezareti'nce bu konuda alınan tedbirlerin son derece isabetli ve yerinde olduğu belirtildi. Ayrıca, yerlerinden çıkarılan Ermenilerin gayrimenkul mallarıyla ilgili bir beyanname neşredilerek, tayin edilecek komisyonlar tarafından tesbitinin yapılması ve gönderilen Ermenilere gittikleri yerde durumlarına uygun iş sahalarının açılması ve muhacirîn tahsisatından kendilerine yardım yapılması kararının alındığı ifade edildikten sonra, nakliyatın emniyet içinde yapılması konusunda ilgililere gerekli tâlimatın yazılması talimatı verildi.¹¹

Sadaret'ten 16 Receb 333/17 Mayıs 331 (30 Mayıs 1915) tarihinde Dahiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerine yazılan yazıda, tehcirin nasıl uygulanacağı belirtildi.¹² Buna göre:

- Ermeniler kendilerine tahsis edilen bölgelere can ve mal emniyetleri sağlanarak rahat bir şekilde nakledileceklerdir

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

- b) Yeni evlerine yerleşinceye kadar iaşeleri muhacirîn ödeneğinden karşılanacaktır
- c) Eski malî durumlarına uygun olarak kendilerine emlâk ve arazî verilecektir
- d) Muhtaç olanlar için hükûmet tarafından mesken inşa olunacak, çiftçi ve ziraat erbabına tohumluk, âlet ve edevat temin edilecektir
- e) Geride bıraktıkları taşınır malları kendilerine ulaştırılacak, taşınmaz malları tesbit ve kıymetleri takdir edildikten sonra, buralara yerleştirilecek olan müslüman göçmenlere tevzi edilecektir. Bu göçmenlerin ihtisasları dışında kalan zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla, dükkân, han, fabrika ve depo gibi gelir getiren yerler, açık arttırma ile satılacak veya kiraya verilecek ve bedelleri sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir.
- f) Bütün bu konular özel komisyonlarca yürütülecek ve bu hususta bir tâlimatnâme hazırlanacaktır.

Talât Paşa'nın 13 Mayıs'ta Sadaret'e tezkire vermesinden bir gün sonra, 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde "Vakt-i seferde icraat-i hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında Kanun-ı Muvakkat" çıkarıldı.¹³ 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915) günü Takvîm-i Vekâyi'de yayınlanarak yürürlüğe giren bu geçici kanunun¹⁴ birinci maddesi ordu, kolordu ve fırka komutanlarına, savaş sırasında Hükümetin emirlerine, memleketin savunulmasına ve asayişin korunmasına karşı çıkanlara, silâhlı saldırı veya direnişte bulunanlara karşı derhal askerî tertibat alma, tecavüz ve direniş sırasında isyancıları imha etme yetkisi veriyordu. İkinci madde ise aynı komutanlara, casusluk ve vatana ihanet ettikleri anlaşılan köy ve kasaba halkını, tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân imkânı tanıyordu. Böylece bu kanun, Dahiliye Nezareti'nin kendiliğinden başlatmış olduğu tehcir işini orduya devretmiş oldu.

27 Receb 333/28 Mayıs 331 (10 Haziran 1915) tarihinde yayımlanan tâlimatname¹⁵ ile de, tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Bir başkan ile biri mülkî, diğeri de maliyeden olmak üzere iki üyeden oluşan "Emvâl-i Metrûke Komisyonu" (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kuruldu. Bu komisyonlar, boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tesbit edecek, mufassal defterlerini tutacaktı. Defterlerden biri mahallî kiliselerde korunacak, biri mahallî yönetime verilecek, biri de komisyonda kalacaktı. Bozulabilir eşya ile hayvanlar açık arttırma ile satılacak ve parası korunacaktı. Komisyon gönderilmeyen yerlerde, beyannâme hükümlerini mahallî görevliler yerine getirecekti. Bu malların Ermeniler dönünceye kadar korunmasından hem komisyon, hem de mahallî idareler sorumlu olacaktı.

1. Tehcirin Gayesi

Belgelerden anlaşıldığına göre, Talât Paşa'nın başlattığı ve Meclis-i Vükelâ'nın da uygun gördüğü tehcir, doğrudan doğruya cephelelerin güvenini sarsacak bölgelerde uygulanmıştır. Bunlardan birincisi Kafkas ve İran cephesinin geri bölgesini oluşturan Erzurum, Van ve Bitlis dolaylarıdır. İkincisi ise Sina cephesi gerilerini oluşturan Mersin-İskenderun bölgeleridir. Çünkü Ermenilerin bu bölgelerde düşmanla işbirliği yaptığı ve bir çıkarma hareketini kolaylaştıracak faaliyetler içinde buldukları tesbit edilmişti. Daha sonra bu uygulama isyan çıkarıcı, düşmanla işbirliği yapan ve Ermeni komitacılarına yataklık eden diğer vilâyetlerdeki Ermenilere de teşmil edildi. Başlangıçta Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı bırakıldıkları halde daha sonra, bunlardan zararlı faaliyetleri görülenler de sevke tabi tutuldu.

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

Ermenilerin tehciri ikinci olarak, Eyâlet-i sitte adı verilen vilâyetlerde, 8 Şubat 1914'te Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında imzalanan ve Ermenilere âdetâ bağımsızlık veren anlaşmadan kurtulma anlamı da taşımaktadır. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla bu anlaşmanın uygulamasından kurtulan Osmanlı Devleti, savaşın sona ermesinden sonra, bağımsız bir Ermenistan demek olan böyle bir uygulamadan kurtulmanın en kesin yolunun, buradaki Ermenileri Rus sınırından daha uzak ve emin bir yere sevki düşünmüş olmalıdır. Nitekim Rusya'nın Ermenileri kullanarak Doğu Anadolu'ya hakim olmak istedikleri Rus Büyükelçiliği'nden 26 Kasım 1912 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı S.D. Sazanof'a gönderdiği raporda açık olarak belirtilmektedir.¹⁶ Bu raporda: "...Bu anlatılanlar Ermeni halkının gittikçe Rusya tarafını tutmakta olduğunu göstermektedir ve bu isteğin gerçekten de içten ve samimi olduğu ortadadır. Rusya'ya olan sempati Ermeni burjuvası ve aydınları arasında da yaygındır. İhtilâlciler artık gittikçe itibarını kaybediyor ve yerine konservatif programıyla yeni partiler kuruluyor. Van, Bâyezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızın bildirdiklerine göre bu vilâyetlerdeki Ermenilerin hepsi Rusya tarafındadırlar ve bizim ordularımızı bekliyorlar. Veya Rusya'nın kontrolü altında reformlar yapılmasını istiyorlar. 21 Kasım Bâyezid konsolosunun bildirdiğine göre, bütün Ermeniler Türkiye'ye karşı düşmanca tavırda bulunuyorlar ve Rusya'nın protektörlüğünü, Ermeni topraklarını işgal etmelerini bekliyorlar. Ermeni Patriği Rusya'ya Türkiye'deki Ermeni halkını kurtarması için yalvarmaktadır" denilmektedir ki, yukarıdaki ifadeler, Ermenilerin desteklenmesinin sebeplerini ve Rusya'nın emellerini bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır.

Bu sebeple 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihinde Adana, Erzurum, Bitlis, Haleb, Diyarbakir, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleriyle "Adana Emvâl-i Metrûke Komisyonu" başkanlığına, Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmit Mutasarrıflıklarına, tebligat gönderilerek Ermenilerin iskânlarına tahsis edilen bölgelerin, görülen lüzum üzerine genişletildiği bildirildi. Buna göre:

- 1- Kerkük sancağının İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dahil olduğu halde Musul vilâyetinin doğu ve güney bölgesi;
- 2- Diyarbakir hududundan yirmibeş kilometre dahilde, Habur ve Fırat nehirleri vadisindeki yerleşim yerleri dahil olmak üzere Zor sancağının doğusu ve güneyi;
- 3- Haleb vilâyetinin kuzey kısmı hariç olmak üzere doğu, güney ve güneybatısında bulunan bütün köy ve kasabalarla, Suriye vilâyetinin Havran ve Kerek sancakları dahil olmak üzere demiryolu güzergâhlarından yirmi beş kilometre dışarda bulunan kasaba ve köylerde müslüman nüfusunun %10'u nisbetinde iskân edileceklerdi.¹⁷

Talât Paşa, özellikle Batılı ülkelerin ve basınının aksi propagandalarından dolayı, devamlı olarak Ermeniler hakkında alınan tedbirlerin onları imha maksadını taşımadığını her fırsatta ifade etmiştir. Nitekim 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihinde Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakir, Karahisar-ı Sahib, Erzurum ve Kayseri vali ve mutasarrıflarına gönderilen bir şifre telgrafda tehcirin gayesi şu şekilde açıklanmaktadır.¹⁸ "Ermenilerin buldukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen mıntakalara sevklerinden hükümetçe takib edilen gaye, bu unsurun hükümet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan Hükümeti teşkili hakkındaki millî emellerini takib edemeyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuftur. Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi, sevkîyat esnasında kabilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirîn tahsisatından sarfiyat yapılarak iaşelerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. Yerlerinden çıkarılıp, sevkedilmekte olanlardan başka,

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

yerlerinde kalan Ermeniler bundan sonra yerlerinden çıkarılmamalıdır. Daha önce de tebliğ edildiği gibi asker aileleriyle ihtiyaç nisbetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevkedilmemesi hükümetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır.

Ermeni kabilelerine saldırıda bulunanlara veya bu gibi saldırılara önyak olan jandarma ve memurlar hakkında şiddetli kanunî tedbir alınmalı ve bu gibiler derhal azl edilerek Divan-ı Harblere teslim edilmelidir. Bu gibi olayların tekrarından vilâyet ve sancaklar sorumlu tutulacaklardır”.

Daha önce de Ankara vilâyetine 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde gönderilen gizli şifrede “Ermeniler hakkında hükümetçe alınan tedbirler, sırf memleketin âsâyiş ve inzibatını temin ve muhafaza mecburiyetine müstenittir. Ermeni unsuruna karşı Hükümetin imhakâr bir siyaset takibetmediği, şimdilik tarafsız bir vaziyette kaldıkları görülen Katolik ve Protestanlara dokunmamış olması göstermektedir.” denilmekteydi.¹⁹ Öte yandan Ermenilerden zararlı kimselerle komite reislerinin sürülmeleri konusunda Hükümetin çıkardığı tebligatın, bazı yerlerde yanlış anlaşıldığı görülmektedir. Buna bağlı olarak pekçok yerde, yakalanan Ermeni çeteler, faaliyetlerini daha rahat sürdürebilecekleri yerlere sevk edilmiştir. Bunun üzerine Talât Paşa 19 Mayıs 1331’de (1 Haziran 1915) bütün vilâyetlere bir tamim daha yayınlayarak bu gibi Ermenilerin buldukları yerlerden alınarak fesat çıkarmasına imkân bulamayacakları yerlere yerleştirilmelerini ve sürgün işleminin sadece bozguncu ve isyancı Ermenilere uygulanmasını tebliğ etmişti.²⁰ Ayrıca tehcire tabi tutulan Mamuretülaziz vilâyetine gönderilen 31 Mayıs 1331 (13 Haziran 1915) tarihli şifre ile de, Divân-ı Harb-i Örfî’ye verilmiş Ermenilerden başka, sürülmesi gereken Ermenilerin bu konudaki hususî tebligata uygun olarak vilâyetin uygun yerlerinde bulundurulması ve bunların Musul’a sevklerine ihtiyaç ve lüzum olmadığını, şimdilik aileleriyle birlikte nakli hâne suretiyle vilâyet hâricine Ermeni sevkinin uygun görülmediği bildirilmiştir.²¹ 1 Haziran 1331’de (14 Haziran 1915) Erzurum, Diyarbakir, Mamuretülaziz ve Bitlis vilâyetlerine gönderilen şifrede ise, tehcir edilen Ermenilerin yollarda hayatlarının korunması, sevkiyat sırasında firara yeltenenlerle muhafazalarına memur olanlara karşı saldırıda bulunacakların yola getirilmesinin tabii olduğu, ancak buna hiçbir şekilde halkın karıştırılmaması ve Ermenilerle müslümanlar arasında öldürmeye yol açacak ve aynı zamanda dışarıya karşı da pek çirkin görünecek olayların çıkmasına kat’iyyen fırsat verilmemesi istenmişti.

2. Tehcire Tabi Tutulan Ermenilerin Yeni İskân Bölgelerine Nakli

Ermeni kabileleri, iskân sahalarına dağıtılmak üzere yol kavşakları üzerinde bulunan Konya, Diyarbakir, Cizre, Birecik ve Halep gibi belirli merkezlerde toplandı. Belgelerdeki ifadeler göre, kabilelerin, muhtemel zorluklarla karşılaşmamaları düşüncesiyle kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan nakilleri plânlanmıştır. Ayrıca güzergâh seçiminde, kabilelerin emniyet ve muhafazalarının sağlanması düşüncesi de önemli rol oynamıştır. Nitekim Kayseri’den, Samsun’dan gönderilenler Malatya üzerinden; Sivas, Mamuretülaziz, Erzurum ve havalisinden gönderilenler ise Diyarbakir-Cizre yolundan Musul’a sevk edilmişlerdir.²² Bununla birlikte, yolların çok kalabalık olması, sancaklarda asayişin bozulması ihtimalinin belirmesi hallerinde, bu güzergâhlar dışına da çıkılmıştır.²³ Urfa’dan Re’sülayn ve Nusaybin yoluyla gidenler, Arap kabileleriyle diğer aşiretlerin saldırılarından korunmak üzere Siverek yolundan gönderilmişlerdir.²⁴

Batı Anadolu’dan gönderilen kabileler ise Kütahya-Karahisar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Kars-Maraş-Pazarcık yoluyla Zor’a sevk edilmişlerdir.²⁵ Bütün bu güzergâhların

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

seçiminde tren yolları ve nehir nakliye araçlarının bulunduğu yerler tercih edilmiştir. Bu sırada en emniyetli yolun tren ve nehir yolculuğu düşüncesi bunda önemli rol oynamıştır. Nitekim Batı Anadolu'dan iskân mahalline gönderilenlerin hemen hepsi trenlerle nakledilmişlerdir.²⁶ Cizre yolu ile sevk edilenler de tren ve "Şahtur" denilen nehir kayıklarıyla taşınmışlardır.²⁷ Tren ve nehir nakliyatinin bulunmadığı yerlerde kabileler hayvan ve arabalarla belli merkezlere toplanmışlar ve buradan trenlere bindirilmişlerdir.

Osmanlı Hükümeti savaş şartlarına rağmen, sevkiyatın bir düzen içinde yürütülmesine ve kabilelerin herhangi bir zarara uğramamasına itina etmiş, bunun için elindeki bütün imkânları zorlayarak nakli gerçekleştirmeye çalışmıştır. Buna rağmen, cepheye devamlı surette asker ve zahire nakli sebebiyle, muhacirlerin sevkinde vasıta sıkıntısına düşüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaştığı anlaşılıyor. Nitekim zaman zaman istasyonlarda büyük yığılmaların meydana geldiği, vasıta darlığından sevkiyatın zaman zaman aksadığı,²⁸ hasat mevsimi olması, araba ve hayvana duyulan ihtiyaç yüzünden kabilelerin zorlukla hareket ettikleri görülüyor.²⁹

Bütün bu zor şartlara ve imkânsızlıklara rağmen hükümetin, tehcire tabi tutulan Ermenileri büyük bir intizam içerisinde yeni yerleşme alanlarına sevk etmeyi başardığı yabancı misyon tarafından da doğrulanıyor. Nitekim, Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward Natan, 30 Ağustos 1915'te Büyükelçi Henry Morgenthau'ya gönderdiği raporda, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhının Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet olarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden sefalet ve çektikleri zahmete rağmen Hükümetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu belirtmiştir.³⁰ Amerika konsolosunun bu tesbitleri, Osmanlı görevlilerinin merkeze gönderdikleri raporlarla da doğrulanmaktadır. Buna karşılık Ermeni komiteleri, tehcir sırasında bile, saldırılarına devam etmek suretiyle, âdeta tehcirde devletin ne kadar isabetli davrandığını göstermişlerdi. Nitekim Mamuretülaziz Amerika Konsolosu Lesli de Vis tarafından Amerika'nın İstanbul Sefiri Morgenthau'ya 12 L 1333 (23 Ağustos 1915) tarihli yazdığı mektupta, Ermenilerin merkez vilâyette ve köylerinde gerçekleştirdikleri cinayetler anlatılmaktadır.³¹ 1080 taahhüd numarasıyla postaya verilen mektup, Osmanlı güvenlik teşkilâtınca, usulü dairesince açılmış, tercüme edilip okunmuş ve yine usulünce kapatılarak sefârete gönderilmiştir.³²

3. Ermeni Kafilelerine Yapılan Saldırıları ve Buna Karşı Devletin Aldığı Tedbirler

Ermeni sevkiyatının kısa zamanda tamamlanması zorunluluğu ve Savaşın getirdiği olumsuz şartlar, kabilelerin emniyetinin sağlanmasını ve iaşelerinin teminini güçleştiren en önemli sebeplerin başında gelmektedir. Bu yüzden yollarda, yer yer görülen salgın hastalıklar yüzünden 25-30 bin civarında can kaybı olduğu tahmin edilmektedir.³³ Meselâ, 8 Z 1333 (17 Ekim 1915) tarihli belgede, Hama'da bulunan kafilede hergün tifo ve dizanteriden 70-80 kişinin öldüğü ve derhal tedbir alınması hususunda emir verildiği görülüyor.³⁴ Ayrıca kabilelerden bazılarının Arap aşiretlerinin, özellikle Halep- Zor arasında yaptıkları saldırılar sonunda bir miktar Ermeninin öldürüldüğü tesbit edilmektedir. Meselâ belgelerde Halep'e bir saat mesafede Meskene'ye kadar olan yollarda Urban'ın gasb için yaptığı saldırılar sonucu ikibine yakın Ermeninin öldürüldüğü,³⁵ Diyarbakir'den Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden de iki bin kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kalarak soyuldukları görülmektedir.³⁶ Yine Diyarbakir bölgesindeki kabilelerden iki bine yakın Ermeninin, çeteler ve eşkiya tarafından Mardin

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

civarına götürülerek öldürüldüklerinin istihbar olunduğu kayıtlarda yer alıyor.³⁷ Yine Erzurum-Erzincan arasında da 500 kişilik başka bir kafilenin Kürdlerin saldırıları sonucu katledildiği haberi alınmış, bunun üzerine Diyarbakir, Mamuretülaziz ve Bitlis Vilâyetlerine 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915) tarihiyle gönderilen şifre telgrafla, sevkiyat sırasında güzergâhta bulunan aşâir ve köylülerin taarruzlarına karşı her türlü vasıtanın kullanılması, katle ve gasba cür'et edeceklerin şiddetle tedibi emredilmiştir.³⁸ Ayrıca 13 Haziran 1331/27 Haziran 1915 tarihli bir belgede, Dersim bölgesinde, Dersim eşkiyâsının Erzurum'dan sevk olunan Ermeni kabilelerinin yolunu keserek katlettikleri ve onları kurtarmanın kabil olmadığı, Erzurum Vilâyeti'nden bildirilmiştir.

Hükûmet, Dersimlilerin bu cinayetlerinin katiyyen câiz olmadığını ve kabilelerin emniyet içinde sevkleri için derhal tedbir alınmasını emretmiştir.³⁹ Yukarıdaki kayıtlardan 1915 yılındaki tehcir esnasında toplam olarak 8-9 veya 10 bin civarında Ermeni'nin eşkiya saldırıları sonucu öldürüldüğü görülüyor. Bu rakkam Osmanlı belgelerinden elde edilen kesin sayı olup, bunun dışında bir öldürülme kaydına rastlanılmıyor.

Osmanlı Devleti'nin, bir yandan cephede savaşırken bir yandan da kabilelerin iâşe ve emniyetlerinin sağlanması için olağanüstü gayret sarfettiği anlaşılıyor. Nitekim nakledilen Ermenilerin, eşkiyanın saldırılarına maruz kalarak öldürülmeleri ve soyulmaları karşısında, derhal ilgili bölge yetkililerine talimat göndererek, bundan böyle zabtîyesiz hiç bir kafilenin yola çıkarılmamasını ve sevkiyatın emniyet içinde yapılması için gerekli tedbirlerin alınmasını istediği görülmektedir. Öte yandan, sevkiyatın yapıldığı illerdeki görevlilere gönderdiği emirlerle Ermeni kabilelerine saldırıda bulunanların yakalanarak cezalandırılmalarını, ayrıca kabileleri koruyan muhafızların sayılarının arttırılmasını emretmiştir. Hükûmetin, bu emre istinaden 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915) tarihinde ilgili vilâyetlere çektiği şifre telgrafta, Ermeni kabilelerine saldıranlardan kaç kişinin cezalandırıldığı sorulmuştur.⁴⁰ Ayrıca diğer bir tedbir olarak, Ermeni kabilelerinin sevki sırasında ihmali veya yolsuzluğu görülen görevlileri tesbit etmek üzere tahkik heyetleri kurulmuştur. Mahkeme-i İstintak birinci reisi Âsım Bey'in başkanlığında Ankara Vilâyeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey ile İzmir Jandarma Mıntıka Müfettişi Kaymakam Muhiddin Bey'den oluşan bir heyet, Adana, Halep, Suriye, Urfa, Zor ve Maraş bölgelerine⁴¹; Mahkeme-i Temyiz Reisi Hulusi Bey'in başkanlığında Şûrâ-yı Devlet azalarından İsmail Hakkı Bey'in de katıldığı heyet Hüdavendigâr, Ankara, İzmit, Karesi, Kütahya, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahip ve Niğde bölgelerine gönderildiler.⁴² Bitlis eski Valisi Mazhar Bey başkanlığında Dersaadet Bidâyet Müdde-i Umumîsi Nihad ile Jandarma binbaşlarından Ali Naki Beylerden oluşan üçüncü bir heyet ise, Sivas, Trabzon, Erzurum, Ma'muretülaziz, Diyarbakir, Bitlis ve Canik bölgelerinde görevlendirildi. Bu heyetin başkanı olan ve Sivas'ta bulunan Mazhar Bey'e 20 Eylül 1331'de (3 Ekim 1915) "mahrem" kaydıyla çekilen bir şifre telgrafta, heyetlerin vardıkları yerlerde gerekli incelemeleri yaptıktan sonra, neticelerini devamlı olarak merkeze rapor etmeleri istenmiştir.⁴³

Heyetlere verilen tâlimatlara göre, jandarma, polis, memur ve âmirleri, haklarında yapılacak tahkikat neticesine göre Divan-ı Harbe sevkedileceklerdi. Divan-ı Harbe sevkedilenlerin bir listesi de Dahiliye Nezaretî'ne verilecekti. Vali ve kaymakamlar hakkında yapılacak tahkikatın neticesi önce Nezaret'e arz olunacak ve verilecek emre göre muamelesi yürütülecekti. Divan-ı Harb başkanları veya üyeleriyle askerî memurlardan da suiistimali görülenler bulunursa, bağlı oldukları ordu komutanlıklarına bildirilecekti.

Tahkik heyetlerinin verdikleri raporlar ışığında, görevini kötüye kullanan (kabilelerden para ve eşya çalmak, gerekli şekilde koruma görevi yapmadığı için kabilelerin tecavüze

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

uğramalarına yol açmak, sevk emrine aykırı hareket etmek, kadın kaçırmak gibi) pek çok görevli, işten el çekirildiler. Bir kısmı Divan-ı Harbler'de yargılanarak ağır cezalara çarptırıldılar.⁴⁴

4. Tehcire Tabi Tutulmayan ve Tehcirden Kurtulmak İçin Din Değiştiren Ermeniler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, tehcir kararı bütün Ermenilere uygulanmadı. Başlangıçta bazı bölgelerde (Urfa'da Germiş ve Birecik, Erzurum, Aydın, Trabzon, Edirne, Canik, Çanakkale, Adapazarı, Halep, Bolu, Kastamonu, Tekirdağ, Konya ve Karahisar-ı sahip) yaşayan Ermenilerin bir bölümü tehcir haricinde bırakıldılar.⁴⁵ Fakat, daha sonra bunların da çeşitli tedhiş olaylarına karıştıkları görülünce büyük bir kısmı tehcir edildiler.⁴⁶ Hasta ve âmâlar tehcir edilmedikleri gibi, Katolik ve Protestan mezhebinden olanlar, asker ve aileleriyle, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalar da tehcir dışı tutuldular. Nitekim Maraş ve Adana vilâyetlerine gönderilen telgraflarda, hasta, âmâ, sakat ve yaşlıların sevkedilmemeleri ve şehir merkezlerine yerleştirilmeleri hususunda talimat gönderilmiştir.⁴⁷

21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915 ve 2 Ağustos 1331/15 Ağustos 1915 tarihinde ilgili vilâyetlere gönderilen telgraflarla Katolik ve Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerin sevkedilmemeleri ve buldukları şehirlere yerleştirilerek nüfus sayılarının bildirilmesi emredilmiştir.⁴⁸ Bu gibiler, vilâyet dahilinde çeşitli şehirlere iskân edilmişlerdir.⁴⁹ Yanlışıyla tehcire tabi tutulanlar ise, araştırılarak o sırada buldukları şehirlere yerleştirilmişlerdir.⁵⁰ Fakat, tehcir harici tutulanlardan, zararlı faaliyetleri görülenler ister Katolik, ister Protestan olsun yeni iskân sahalalarına sevk edilmişlerdir.⁵¹

2 Ağustos 1331'de (15 Ağustos 1915) Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdâvendigâr, Diyarbakir, Trabzon, Konya, Van vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Kayseri, Afyon, Karesi, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına gönderilen şifre telgrafla, Osmanlı ordusunda subay ve sıhhiye sınıflarında hizmet gören Ermeniler ve ailelerinin buldukları yerlerde bırakılarak tehcire tabi tutulmadıkları görülmektedir.⁵² Ayrıca, merkez ve taşradaki Osmanlı Bankası şubelerinde, Reji İdaresi'nde ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermenilerin de hükûmete sadık ve iyi halleri görüldükleri sürece tehcir edilmemeleri kararlaştırılmıştır.⁵³

Bunlar dışında, yetim çocuklar ve dul kadınlar da sevke tabi tutulmayarak, bu gibiler yetimhanelerde ve köylerde koruma altına alınmışlar ve kendilerine maddî yardımda bulunmuşlardır.⁵⁴

Öte yandan sevkiyat esnasında yetim kalan çocuklar da Sivas'a gönderilerek oradaki yetimhanelere konmuştur.⁵⁵ Korunmaya muhtaç Ermeni aileler hakkında 17 Nisan 1332/30 Nisan 1916'da genel bir emirname yayınlanmıştır. Bu emirname:

- Erkekleri sevk edilen veya askerde bulunan kimsesiz ve velisiz ailelerin, Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilerek, iaşelerinin muhacirîn tahsisatından verilmesi,
- 12 yaşına kadar olan çocukların, bölgelerindeki yetimhanelerin yeterli olmaması halinde, zengin müslüman ailelerin yanına verilerek yetişmelerinin ve eğitimlerinin sağlanması,
- Hali vakti yerinde olmayan müslüman ailelere ise muhacirîn tahsisatından,

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

çocukların iâşe masrafını karşılamak üzere 30 kuruş ödenmesi,

- d) Genç ve dul kadınların kendi rızalarıyla, müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmesi, yer almaktaydı.⁵⁶

Tehcir sırasında bazı Ermenilerin tehcirden kurtulmak için din değiştirme yoluna gittikleri görülmektedir. Osmanlı yönetimi, sadece tehcirden kurtulma amacına yönelik bu tip isteklerin kabul edilmemesini kararlaştırmıştır. Bu cümleden olarak, 18 Haziran 1331/1 Temmuz 1915'te ilgili vilâyet ve sancaklara gönderilen tebliğatta, sevkedilen Ermenilerin bazılarının toptan veya ferdî olarak yerlerinde kalmak amacıyla ihtidâ ettiklerinin anlaşıldığı belirtilerek, bu gibilere kat'iyen itimat edilmemesi gerektiği, bunların islâm adı altında yine fesatlıklarını sürdürebilecekleri hatırlatılmış, ihtidâ etmiş olan Ermenilerin de sevkedilmeleri emredilmiştir.⁵⁷ Aynı şekilde kocaları askerde olan Ermeni kadınlarının ihtidâlarının da kabul edilmediği 16 Teşrîn-i evvel 1331/29 Ekim 1915 tarihinde Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığına gönderilen şifre telgraftan anlaşılmaktadır.⁵⁸ Bununla beraber, tehcirin sonlarına doğru, ihtidâ etmek isteyen Ermenilerin müracaatları olumlu karşılanmış ve Teşrin-i evvel 1331/Ekim 1915 sonundan itibaren din değiştirmelere müsaade edilmeye başlanmıştır.⁵⁹ Nitekim 22 Teşrîn-i evvel 1331/4 Kasım 1915 tarihinde bütün vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen genelgede; sevkedilmeyip, öteden beri oturdukları yerlerde kalan Ermenilerle, sevkedilecekler arasında olup da özel bir emirle gönderilmeyenler veya yerlerine iade edilmiş olanların ihtidâlarının kabul edileceği yer almakta idi.⁶⁰

Bu genelgeden sonra Menteşe'de ihtidâ etmek isteyenlerin müracaatları kabul edildiği gibi,⁶¹ bu gibilerin malları da iade edilmiştir.⁶² Nitekim Sivas'a gönderilen 24 Şubat 1331/9 Mart 1916 tarihli şifre telgrafta da ihtidâ veya başka sebepten dolayı sevkedilmeyen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerin mallarının tasfiyeye tabi olmadığı bildirilmiştir.⁶³ Sevke tabi tutulan Ermenilerden ihtidâ etmek isteyenlerin müracaatları ise, yeni iskân yerlerine varmalarından sonra kabul edilmiş ve o tarihten geçerli sayılmıştır.⁶⁴ Yerlerinde kalan bazı Ermenilerin ihtidâ istekleri ise, ileride sevklarına tesir etmemek şart ve kaydıyla kabul edilmiştir.⁶⁵ Din değiştirenlerden sevke tabi tutulacakların nüfus tezkirelerine din değiştirdiklerine dair kayıt düşülmemesi, seyahat sırasında yalnız ikamet ettikleri yerin ismi yazılan belgeler verilmesi kararlaştırıldı.⁶⁶ Bundan maksadın, din değiştirme kisvesi altında ülke içine sızmaya çalışan Ermeni fesat yuvalarının faaliyetlerinin önlenmesi hedeflenmişti.

Osmanlı Hükümeti tehcir sırasında yurt dışından gelecek veya yurt dışına çıkacak Ermenilerle ilgili tedbirler de aldı. Osmanlı tebaası olan 17-55 yaşları arasında bulunan erkek Ermenilerin⁶⁷ yurt dışına çıkmaları yasaklandı. Tarafsız devletlerin vatandaşı olan Ermenilere ise savaş sonuna kadar dönmek şartıyla Osmanlı ülkesinden ayrılmalarına izin verildi. Dışarıdan Osmanlı ülkesine girmek isteyen Ermenilere ise, hangi ülke vatandaşı olursa olsun kat'iyen müsaade edilmedi.⁶⁸ Tehcire tabi tutulan Ermenilerin başvurdukları bir hileli yol da kendilerini yabancı bir devletin vatandaşı olarak göstermeleriydi. Tehcir sırasında bu gibi iddialar büyük sorunlar çıkarmıştır. Sevke tabi tutulan bazı Ermenilerin Amerika vatandaşı olduklarını iddia etmeleri üzerine Amerika elçisinin, hükümet nezdinde teşebbüse geçerek bu gibilerin sevkini durdurmasını istediği anlaşılmaktadır. Hükümet, bu gibi iddiaların doğruluğunu tesbit etmekte bir hayli güçlük çekmiştir. Nitekim 25 Haziran 1331/8 Temmuz 1915'te Mamuratülaziz vilâyetine gönderilen bir telgrafta, gerçekten Amerika tâbiyetinde bulunan Ermeni varsa, miktarlarının tesbiti ve bunların sevkedilmesinden vazgeçilmesi istenmiştir.⁶⁹ Tehcir sırasında Amerika konsoloslarının veya diğer devletlerin temsilcilerinin Ermenilerle yakından ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Bazı Amerika konsolosları, şehir şehir dolaşarak Ermeniler hakkında tahkikatta bulunduğu gibi,⁷⁰ bazı Alman subaylarının da Halep, Konya,

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

Adana tren hatları boyunca dolaşarak Ermenilere ait pek çok resim çektikleri ve bunları Osmanlı Hükûmeti'ni tenkit için kullanacakları öğrenilmiştir. Hattâ görevli yabancı memurların Ermeni memurlar vasıtasıyla yalan yanlış haberler toplayarak dış ülkelerde aleyhte propaganda malzemesi olarak kullanmaları üzerine hükûmet, 30 Ağustos 1331/12 Eylül 1915'te ilgili vilâyetlere şifre telgraf göndererek, ecnebilerin aleyhte kullanabilecekleri davranışlarına meydan verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁷¹

5. Sevkedilen Ermenilerin İhtiyaçlarının Karşlanması

Hükûmet, Ermeni tehcirine başlamadan önce bütün vilâyetlere yazılar yazarak, bölgelerinden geçecek kabilelerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınmasını ve yiyecek stoklanmasını bildirdi.⁷²

İaşe te'mini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti'ne çeşitli emirler ve tâlimatlar verildi.⁷³ İhtiyaçların tesbit ve te'mini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey bizzat görevlendirildi.⁷⁴ Sevkıyat sırasında kabilelerin ihtiyaçlarının karşılanması için Konya'ya 400.000, İzmit Sancağına 150.000, Eskişehir sancağına 200.000, Adana vilâyetine 300.000, Halep vilâyetine 500.000, Suriye vilâyetine 100.000, Ankara vilâyetine 300.000,⁷⁵ Musul vilâyetine de 500.000 kuruş olmak üzere⁷⁶ toplam 2.250.000 kuruş tahsis edildiği belgelerden anlaşılmaktadır.⁷⁷

Ayrıca vilâyetler kendi imkânları nisbetinde yardımlarda buldukları gibi, zaman zaman ihtiyaç durumuna göre merkezden yeni para tahsislerinin de yapıldığı tesbit edilmektedir.⁷⁸ Bu arada Amerika'dan Ermeni muhacirlere verilmek üzere gönderilen bir miktar para da Amerikan misyonerleri ve konsolosları tarafından Hükûmetin bilgisi dahilinde Ermenilere dağıtılmıştır.⁷⁹ Bunun dışında Amerika'da yaşayan bazı Ermenilerin, aralarında topladıkları paraları gizli yollardan, tehcire tabi tutulan Ermenilere gönderdikleri de belgelerde yer almaktadır.⁸⁰

Osmanlı Hükûmeti, sevkıyat için bu kadar büyük paralar harcarken, bir yandan da tehcire tabi tutulan Ermenilerin devlete ve şahıslara olan boçları, ya ertelenmiş ya da tamamen defterden silinmiştir. Nitekim, Talât Paşa tarafından 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915'te Maraş Mutasarrıflığına gönderilen bir şifre telgrafla, Ermenilerin borçlarının alınmaması istenirken,⁸¹ bütün vilâyetlere 22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915'te gönderilen diğer bir emirde de, iskâna tabi tutulan Ermenilerin âşar-ı ağnam ve diğer vergi borçlarının ertelenmesi talimatı verilmiştir.⁸² Diğer taraftan sevkedilen kabilelere hastalık durumlarında tedavi edilmeleri için sağlık görevlileri atanmıştır.⁸³ Ayrıca, tehcir edilenler arasında bulunan suçlu ve zanlılar hakkındaki takibat da ertelenmiştir.⁸⁴

6. Tehcire Tabi Tutulan Ermenilerin Malları

Yukarıda da belirtildiği üzere, 27 Receb 1331/28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihinde yayınlanan tâlimatname ile tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alınmıştır.

Aynı tâlimatnameye göre, bozulabilir mallarla hayvanlar veya işletilmesi zorunlu olan imalâthaneler, kurulan komisyonlar tarafından açık arttırma ile satılacak ve paraları sahiplerine yollanacaktı. Osmanlı Hükûmeti'nin bu tâlimatnamenin uygulanması sırasında büyük titizlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Herhangi bir suiistimale meydan vermemek için büyük bir dikkat gösterilmiştir. Emvâl- i Metrûke Komisyonları eliyle değerleri üzerinden sahipleri adına müzayede yoluyla satılması ve kendilerine ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁵

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

Bu satışlar sırasında birtakım dedikoduların çıkması üzerine hükûmet, 21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915'te mutasarrıflıklara, vilâyetlere ve Emvâl-i Metrûke Komisyonları'na şifre telgraf göndererek, adı geçen malların devlet memurlarınca satın alınmasını, çeşitli suiistimallere meydan vereceği gerekçesiyle yasaklamıştır.⁸⁶ Ancak daha sonra bu karar, bazı vilâyetlerde gerçek değeri üzerinden ve peşin para ödenmesi şartıyla kaldırılmıştır.⁸⁷ Hükûmet her türlü yolsuzluğu önleyecek tedbirleri almaktan geri durmamıştır. Nitekim 29 Temmuz 1331/11 Ağustos 1915'te Sivas Emvâl-i Metrûke Komisyonu Başkanlığı'na gönderilen bir şifre telgrafta, ihtikâr ve suiistimale mâni olacak tedbirlerin alınması istenmektedir.⁸⁸ Yine aynı tarihte bütün vilâyetlere gönderilen bir tebliğat ile de bu konuda alınacak tedbirler ve uygulamalar maddeler halinde belirtilmiştir.⁸⁹

Bu tâlimata göre:

- Tahliye edilmiş olan bölgelere hiçbir şüpheli şahıs sokulmayacak;
- Eğer bazı şahıslar ucuza mal satın almışlarsa, satışlar feshedilecek ve gerçek değeri takdir olunarak, meşru olmayan bir menfaat teminine meydan verilmeyecek;
- Tehcir edilen Ermenilerin, istedikleri eşyayı götürmelerine müsaade edilecek;
- Götüremeyecekleri eşyadan, durmakla bozulacak olanlar zaruri olarak satılacak, fakat bozulmayacak durumdaki eşyalar ise sahipleri adına korunacak;
- Taşınmaz malların icar, ferağ ve rehin gibi işlemlerinin sahipleriyle olan ilgilerinin bozulmamasına dikkat edilecek ve tehcirin başladığı tarihten itibaren bu hükümlere aykırı olarak yapılan uygulamalar varsa feshedilecek;
- Bu mallar hakkında anlaşmazlık durumlarına meydan verilmeyecek;
- Sevke tâbi tutulan Ermenilere, mallarını yabancılar dışında istediği kimseye satmalarına izin verilecekti.⁹⁰

Tâlimatnamelerdeki bu hükümler büyük bir titizlikle uygulanmaya çalışılmış, sevkedilen Ermenilerden kalan sanat ve ticaret müesseseleri iskân şirketleri kurularak, değerleri üzerinden bu şirketlere intikal ettirilmiştir.⁹¹ Satılan malların bedelleri Emvâl-i Metrûke Komisyonları tarafından sahiplerine gönderilmiştir.⁹² Nitekim iskân mahallerine varan muhacirler, kendilerine aktarılan bu paralarla işlerini kurmuşlar ve bölgeye uyum sağlamışlardır.

7. Tehcir Uygulamasının Dışarıdaki Akisleri ve Belgelerle Tehcir

Tehcirin yapıldığı bölgelerde bulunan yabancı gözlemciler, harb içinde olmasına rağmen Osmanlı Hükûmeti'nin bu işi büyük bir titizlikle ve iyi bir şekilde yürüttüğünü yazmışlardır. Buna karşılık içlerinde Rusya, İngiltere, Amerika devletlerinin de bulunduğu ülkeler ile çoğu Batı basını, olayları olduğundan farklı bir biçimde çarpıtarak vermişlerdir. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz gibi, Amerika'nın Mersin'deki konsolosu Edward Natan, bazı aksaklıklar görülmesine karşılık, sevkiyatın son derece intizamlı bir biçimde sürdürüldüğünü ve kafiyele tren bileti sağlandığını raporunda belirtmiş olmasına rağmen,⁹³ İstanbul'daki Amerika sefiri Hanry Morgenthau olayları tamamen ters şekilde ülkesine bildirmiş⁹⁴ ve Amerikan basını da bunları Türkler aleyhine kullanmıştır.⁹⁵ Gazetelerde çıkan iddialara göre Morgenthau, Osmanlı Hükûmeti'ne rüşvetler vererek bazı Ermenileri satın alarak Amerika'ya göndermiş; ayrıca İstanbul'daki İngiliz, Rus ve Fransız tebaasını da kurtarmıştır. Gazetelerde çıkan bütün bu asılsız ve yanlış beyanları, Amerika'da bulunan

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

bir Türk vatandaşı 14 Eylül 1915 tarihinde Osmanlı Hükûmeti'ne rapor etmiştir.⁹⁶ Bununla beraber Ermenilerin katledildikleri iddiasının Avrupa'da yayılmasında Morgenthau'ın yanısıra⁹⁷ büyük çapta bilgileri yine Morgenthau'dan alan Lord James Bryce⁹⁸ ve Alman protestan papazı Johannes Lepsius'tur.⁹⁹ Ayrıca Wellington House üyesi Arnold Toynbee de,¹⁰⁰ Morgenthau'nun sağladığı bilgilerden en çok yararlananlardan biri olmuştur. Amerika'da 1907-1913 yılları arasında İngiliz büyükelçiliği yapan İskoç asıllı James Bryce'in kaleme aldığı kitap, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Savaş Propaganda Bürosu'nun yönlendirmesiyle Türkiye aleyhine yürütülecek propagandada kullanılmak üzere Arnold Toynbee tarafından yayınlanmıştır.¹⁰¹ Bu şahısların eserleri, bundan sonraki Ermeni soykırım iddialarıyla kaleme alınan eserlere de kaynak teşkil etmiştir. Özellikle Morgenthau'nun raporlarının, kendisinin yanında kâtip olarak bulunan Agop S. Andonian ile hukuk danışmanı ve tercümanı olan Arshag K. Schmavonian adındaki Türk Ermenileri tarafından kaleme alındığı biliniyor.¹⁰² Keza kitabını yazanlar da yine Arshag K. Schmavonian ile bilhassa gazeteci Burton J. Hendrick ve Amerika Dışişleri Bakanı Robert Lansing'di. Morgenthau'nun raporlarıyla uyuşmayan bu eserin yazılma sebebi Heath W. Lowry tarafından kaleme alınan "Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası" adlı kitapta açık ve geniş bir biçimde anlatılmaktadır. Burada temel hedefin "Amerikan halkını, savaşın zaferle sonuçlanması gereğine inandırmak amacı" olduğu vurgulanmıştır.¹⁰³

Keza İran'da bulunan İngiliz konsoloslarının muhtemeldir ki Propaganda Bürosu'nun yönlendirmesiyle hazırlanan raporlarında yer alan 1.000.000 Ermeninin öldürüldüğü gibi iddialar, İngiliz parlamentosunda tartışılmış ve Türk Hükûmeti'nin protesto edilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca, bir propaganda kitabı olan ve Arnold Toynbee'nin nezaretinde Ermeni olayları hakkında yayınlanan "Mavi Kitap"ta, Osmanlı ülkesinde bulunduğu iddia edilen 1.800.000 Ermeniden üçte birinin katledildiği haberleri çıkmıştır.¹⁰⁴ Buna bağlı olarak, yine The Times'de 20 Eylül 1917'de çıkan bir makelesinde Türkleri "Acımasız bir ezici", "Vicdansız bir zorba", "Gerçek bir barbar" olarak suçlamış, tüm dünyayı yakıp yıktıklarını ifade etmiştir.¹⁰⁵

Bu maksatlı yayınlara karşılık, bazı Batı basını da olayların kasten saptırıldığını yazmıştır. Nitekim Stokholm'de yayınlanan bir gazetede "Ermeniler'in sakin oldukları Vilâyat-ı Osmaniyye'de kıtal" başlığı ile çıkan makalede, bu gibi iddiaların gülünçlüğü ve böyle asılsız haberlerin çıkarılışının sebepleri izah edilmektedir.¹⁰⁶

Osmanlı Hükûmeti, Hariciye Nazırı Müsteşarı imzasıyla 22 Kânûn-ı evvel 1332/4 Ocak 1917 tarihinde İngiliz iddialarını tekzib etmiştir.¹⁰⁷ Tekzib yazısında Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeni nüfusun hiçbir zaman bir milyona bile ulaşmadığı, bu miktarın da savaştan önceki göçler dolayısıyla daha da azaldığı ifade edilerek iddialar yalanlanmıştır. Aynı belgede, Times Gazetesi'nde, Ermenilerin katledilmesinden Almanların da sorumlu tutulduğuna dair iddiaların da yer aldığı hatırlatılmaktadır.¹⁰⁸

O tarihten günümüze kadar gelen devrede tehcir konusunda Batı'da ve Amerika'da çok şey yazılıp çizildi. Ama yukarıda da belirtildiği gibi bunların hiçbiri gerçek ve güvenilir belgelere dayanmamaktadır. Ermenilerin, tamamen duygusal ve siyasî mülâhazalara dayanan belgelerin arkasına gizlenmek suretiyle, dünya kamuoyunu aldattıkları bir gerçektir. Nitekim, başlangıçta üç yüz binlerden başlayıp, üç milyonlara kadar varan rakamlarla ifade edilen Ermeni katliâmı hikâyeleri, hep Henry Morgenthau'ın raporlarından ve bunlardan istifade ederek kitaplarını yazan Lord Bryce'in, Johannes Lepsius'un ve Arnold Toynbee'nin eserlerinden ve bunlardan alıntılarla hazırlanan kitaplara

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

dayandırılmıştır. Halbuki Osmanlı Devleti'nin "Yıldız Tasnifi", "Şifre Kalemi" ve "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti" gibi, tehcirin gizli belgelerine dayanarak açıkladığımız ve belgelerini yayınladığımız bu kitaptan da anlaşılacağı gibi, devlet güvenliğinin sağlanması için zaruri olarak yapılan tehcirin hiçbir zaman onları imha etmek amacına yönelik olmadığı, Osmanlı hükûmet yetkilileri tarafından her fırsatta beyan edilmiştir. Bu tür beyanlara Osmanlı resmî belgelerinde sıkça rastlanmakta, devletin imha etmek gibi bir düşüncesi bir yana, bunu imâ eder bir ifade dahi geçmemektedir. Bilakis güvenliklerinin ve iaşelerinin sağlanması hususunda devlet büyük maddî fedakârlıklarda bulunmuştur. Öyle ki, Avrupa devletlerinin katliam iddialarından bunalan devlet, 12 Ca 1337/13 Şubat 1919 tarihinde, tehcirin soruşturulması ve nedenlerinin tesbiti için 2'şer kişiden oluşan tarafsız hukukçulardan bir komisyon kurulması için İsveç, Hollanda, İspanya ve Danimarka hükümetlerine bir nota vermiştir.¹⁰⁹ Ancak bu devletler 6 Mayıs 1919'da verdikleri cevaplarda, bu teklifi reddetmişlerdir.¹¹⁰ 1915 Mayıs'ından 1916 Ekim ayına kadar yaklaşık bir buçuk yıl devam eden göç ettirme ve yerleştirme sırasında devlet, yukarıda belirttiğimiz tâlimatnamelerle ve mahallinde aldığı tedbirlerle, o günün zor şartlarına ve savaş içinde bulunulmasına rağmen, Ermenilerin canlarını ve mallarını koruyabilmiştir. Adetâ yeni bir cephe açmış gibi idarî, askerî ve malî külfete girmiştir. Şayet Osmanlı yönetiminin gerçek hedefi soykırım olsaydı, büyük masraflara girmek yerine buldukları yerlerde Ermenileri imha yoluna gitmez miydi? Buna karşılık aynı tarihlerde Rusya da, Kafkaslardan bir milyona yakın müslüman göçmeni aç ve perişan bir şekilde Osmanlı topraklarına sürmüş, yollarda yüzbinlerce göçmen ölmüştür. Bu yüzden Osmanlı Hükümeti, bir yandan da bu müslüman göçmenlerin yerleştirilmeleri ve iaşelerinin temini ile uğraşmak durumunda kalmıştır.

Aşağıda sunacağımız yeni belgelerden, asrın en plânlı yer değiştirme hareketi olan Ermenilerin iskân sahalarına nakilleri, büyük bir disiplin içinde gerçekleştirilmiştir. Gerçekten de, çeşitli yollardan sevkedilen Ermenilerin ayrıldıkları ve vardıkları yerlerdeki sayıları devamlı şekilde kontrol edilmiş, Ermenilerin belli bir yerde yoğun olarak bulunmaları sakıncalı bulunarak, ayrı kasaba ve köylere yerleştirilmeleri plânlanmıştır. Aşağıdaki tablo, 27 Mayıs 1331-9 Haziran 1915'ten 26 Kânûn-ı sanî 1331/8 Şubat 1916 tarihine kadar Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden iskân sahalarına nakledilen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerle ilgili olarak, Osmanlı Arşivi'nin ilgili tasniflerindeki belgelerden derlenmiştir.¹¹¹

	Sevk edilen	Kalan
Adana ¹¹²	14.000	15-16.000
Ankara (Merkez) ¹¹³	21.236	733
Aydın ¹¹⁴	250	-
Birecik ¹¹⁵	1.200	-
Diyarbakir ¹¹⁶	20.000	-
Dört Yol ¹¹⁷	9.000	-
Erzurum ¹¹⁸	5.500	-
Eskişehir ¹¹⁹	7.000	-
Giresun ¹²⁰	328	-
Görece	250	-
Halep ¹²¹	26.064	-

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

Haymana ¹²²	60	-
İzmir ¹²³	256	-
İzmit ¹²⁴	58.000	-
Kal'acık ¹²⁵	257	-
Karahisarı sahip ¹²⁶	5.769	2.222
Kayseri ¹²⁷	45.036	4.911
Keskin	1.169	-
Kırşehir ¹²⁸	747	-
Konya ¹²⁹	1.990	-
Kütahya ¹³⁰	1.400	-
Mamuretülaziz ¹³¹	51.000	4.000
Maraş ¹³²	-	8.845
Nallıhan	479	-
Ordu	36	-
Perşembe	390	-
Sivas ¹³³	136.084	6.055
Sungurlu	576	-
Sürmene	290	-
Tirebolu	45	-
Trabzon ¹³⁴	3.400	-
Ulubey	30	-
Yozgat ¹³⁵	10.916	-
TOPLAM	422.758	42.766

Öte yandan İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'in 5 Teşrinievvel 1331 (18 Ekim 1915) tarihinde Haleb'den gönderdiği telgrafta, Haleb'e sevk edilen Ermenilerin tahminen yüzbin civarında olduğu bildirilmiştir. ¹³⁶ Bu arada Musul ve Zor havalisine sevkedilmek üzere 5 Eylül 1331 (18 Eylül 1915) tarihi itibarıyla Diyarbekir'de 120.000, 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915) tarihi itibarıyla de Cizre'de 136.084 Ermeni nüfusun toplandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. ¹³⁷ Bu nüfustan bir kısmının şu bölgelere yerleştirildiği belirtilmektedir. ¹³⁸

Suriye Vilâyetine	37.702
Menç-Bâb-Maarra kazalarına	5.700
Urfa-Zor-Musul'a	29.957
Kerek ve Havran'a	65.147
Hama-Humus'a	12.000
Kuneytra-Ba'albek-Tebek ve Doma'ya	492

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

Rakka ve Obik'e	25.000
Zor'a	6.120
Halep'te	30.000
TOPLAM	212.118

Şükrü Bey 21 Teşrinievvel 1331 (3 Kasım 1915) tarihinde Nizip'ten bir şifre telgraf çekerek, sevkiyatın gayet intizamlı bir şekilde devam ettiğini beyan etmiştir.¹³⁹

Yukarıda listede tehcir edilen nüfusa dahil olup da henüz sevkedilmemiş olduğu belirtilen Adana'daki kalan nüfus ise daha sonra iskân sahalarına nakledilmiştir.¹⁴⁰ Buna göre sevkedilen nüfus toplam 438.758, Halep'tekilerle birlikte iskân sahasına varan nüfus ise 382.148'dir.¹⁴¹ Grafikte de görüldüğü gibi ikisi arasında elli altı bin altı yüz on kişilik bir fark bulunmaktadır.

Tehcir edilenlerle, tehcir bölgelerine varanlar arasındaki bu 56.610 kişilik fark, belgelerden elde edilen bilgiye göre, şu şekilde ortaya çıkmıştır: 500 kişi Erzurum-Erzincan arasında; 2000 kişi Urfa- Halep arasındaki Meskene'de; 2000 kişi Mardin civarında eşkiya ve urbanın (Arap aşiretleri) saldırısı sonucu katledilmiş, ayrıca yukarıda belirtildiği gibi, sayı verilmemesine karşılık bir o kadar, yani yaklaşık 5 bin ve belki de biraz daha fazla kişi de Dersim bölgesinden geçen kafilelere yapılan saldırılar sonucu öldürülmüştür.¹⁴² Bu bilgiler ışığında toplam 9-10 bin kişinin tehcir esnasında katledildiği tesbit edilmektedir. Ayrıca yollarda açlıktan da ölümler olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.¹⁴³ Bunun dışında tifo, dizanteri gibi hastalıklardan da yaklaşık 25-30 bin kişinin telef olduğu tahmin edilmektedir ki,¹⁴⁴ bu şekilde 50 bine yakın kişi yollarda kaybedilmiştir. Kalanların ise bir kısmı, yola çıkarılmış olmakla birlikte, henüz iskân mahalline varmadan tehcirin durdurulması sebebiyle, buldukları vilâyetlerde alıkonulmuştur. Meselâ 26 Nisan 1916'da Konya vilâyetine, vilâyette henüz yollarda olan Ermenilerin sevkedilmeyerek vilâyet dahilinde iskân edilmeleri için yazı gönderilmiştir.¹⁴⁵ Öte yandan tehcir kapsamında bulunan Ermenilerden bir bölümünün Rusya'ya, Batı ülkelerine ve Amerika'ya kaçırıldıkları da tahmin edilmektedir. Nitekim belgelerde, Osmanlı ordusunda silah altında bulunan Ermenilerden 50.000'inin Rus ordusuna iltihak ettiği, yine Türklerle savaşmak üzere 50.000 Ermeninin de Amerikan ordusunda üç-dört yıldır eğitim gördüğü gibi kayıtlar yer almaktadır. Gerçekten de, Amerika'da yaşayan bir Ermeninin Mamuretülaziz'de dâva vekili olan Murad Muradyan'a yazdığı mektupta bu türden bilgiler bulunmaktadır.¹⁴⁶ Mektupta, bir kısım Ermeninin Rusya'ya ve Amerika'ya kaçırıldıkları ve Amerika'da eğitilen 50.000 askerin Kafkasya'ya hareket etmekte olduğu açıkça ifade edilmektedir. Bütün bu belgelerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı tebaası pek çok Ermeni, harpten önce ve harp içinde Amerika ve Rusya başta olmak üzere çeşitli ülkelere dağılmışlardır. Meselâ ticaret maksadıyla Amerika'da bulunan Artin Hotomyan adlı bir Ermeninin 19 Ocak 1915'te Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti'ne gönderdiği bir mektupta çeşitli yollarla binlerce Ermeninin Amerika'ya kaçırıldığı ve bunların aç ve perişan bir halde yaşadıkları ifade edilmektedir.¹⁴⁷ Yine mektupta bildirildiğine göre, merkezi İstanbul'da bulunan ve Osmanlı ülkesindeki Ermenileri menfaat karşılığında Amerika'ya kaçırarak bir şebeke kurulmuştur. Şebeke mensuplarından biri, İstanbul Parmakkapı'da Çatalhan karşısında kunduracılık yapan Kayserili Karabetoğlu Aramoyis'dir. Bu kişi, Ermeni askerlerinin silah ve elbiselerini saklayıp, beş-on lira karşılığında onların Amerika'ya veya diğer ülkelere kaçmalarını temin etmektedir. Mektubun sahibi olan Artin, bu ihbarı yapmasının şahsî bir kinden kaynaklanmadığını belirterek, bunun sadece bir insanlık vazifesi ve vatan hizmeti olarak

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

kabul edilmesi gerektiğini kaydetmektedir.

Yukarıdaki bilgiler, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinden tehcire tabi tutulan Ermenilerin sayıları ile, yeni iskân merkezlerine ulaşanların sayılarının birbirini tuttuğunu göstermekte ve dolayısıyla tehcir sırasında herhangi bir katliâm olayının olmadığını ortaya koymaktadır. Öte yandan tehcire tabi tutulan Ermenilerin sayısının 500.000 civarında olduğu tesbit edildiğine göre, tehcire tabi tutulmayan Katolik ve Protestanlarla yine tehcir dışında tutulan İstanbul, Bursa, Kütahya v.s. Ermenilerinin ve bu sırada Rus işgali altında bulunan Kars ve Van gibi doğu illerindeki Ermenilerle birlikte, Osmanlı Ermenilerinin toplam nüfuslarının da ancak 600.000 ilâ 800.000 arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1918 yılında, Ermeni Delegasyonu başkanı olan Boghos Nubar Paşa'nın Fransa Dışişleri Bakanlığı Fevkalâde Yetkili Bakanı Monsieur Gout'ya gönderdiği raporda:

Kafkasya'da	250.000
İran'da	40.000
Suriye-Filistin'de	80.000
Musul-Bağdad'da	20.000

olmak üzere 390.000 kişinin Türkiye'den sürgün edildiğini, aslında sürgünlerin toplam sayısının 600-700.000 kişiye ulaştığını ve bunlardan ayrı olarak çöllerde şuraya buraya dağılmış sürgünleri kapsamadığını bildiriyor.¹⁴⁸ Boghos Nubar Paşa'nın verdiği yukarıdaki rakkamlardan 290 bin kişinin tehcir haricinde Osmanlı topraklarını terkedenler olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla sürgünlerin toplam sayısı olarak verilen 600-700.000 kişiden 290 bin kişi çıkarılacak olursa, tehcire tabi tutulan nüfusun, bizim yukarıdaki cetvelde verdiğimiz 400 bin civarında olduğunu gösteriyor ki, bu da Ermeni delegasyonu başkanının, tehcirin gerçekleştirilmesi sonrasında, yani 1918 yılına ait verdiği sayılarla, bizim yukarıda Osmanlı belgelerinden çıkararak verdiğimiz rakkamlar arasında büyük ölçüde uygunluk görünmekte ve Ermenilerin iddia edildiğinin aksine sağ salim iskân yerlerine vardıklarını ve dolayısıyla soykırım iddialarının ne kadar dayanaksız olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim o sırada Amerika Sefiri bulunan Morgenthau da günlüğünde Ermeni protestanlarının vekili olan Zenop Bezciyan'la olan görüşmesinde Bezciyan'ın ifadelerinden hayrete düştüğünü belirtiyor.¹⁴⁹ Bu görüşmesiyle ilgili olarak Morgenthau: "Ermeni protestanlarının vekili Zenop Bezciyan uğradı. Schmavonian kendisini benimle tanıştırdı. Okul arkadaşımıştılar. [İçerilerdeki] şartlar hakkında bana çok şey anlattı. Zor'daki Ermenilerin hallerinden oldukça memnun olduklarını söylemesine şaşırdım; işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başlamışlar bile; bunlar ilk gönderilenler olup katledilmeden oraya varmışa benziyorlar. Bana çeşitli kampların nerelerde olduğunu gösteren bir liste verdi ve yarım milyon kişinin buralara nakledildiğini sandığını söyledi. Kış bastırmadan onlara yardım edilmesi gerektiği hususunda ısrarlıydı" diyor. Yukarıdaki ifadede büyükelçinin, bir Ermenin ağzından Ermenilerin hallerinden memnun olduklarının ifade edilmesi karşısında nasıl hayrete düştüğünü gösteriyor. Keza 1917'de Deyr-i Zor'a gelen İsveçli Sven Hedin'in İstanbul Ermenilerinden olan tercümanı da, Fırat kenarında yer yer yüzlerce beyaz çadır gördüğünü, içerisinde barınanların Kafkas cephesinden veya Halep'ten gelen Ermeni kadın ve çocuklar olduğunu anlatıyor.¹⁵⁰

Tehcir kararı, yukarıda da açıklandığı gibi, Komitacı Ermenilerin müstakil Ermenistan kurma düşüncesiyle, savaş içinde bulunan kendi devletlerini arkadan vurmaları yüzünden zorunlu olarak alınmıştır. Belgelerden, Rusların Ermenileri nasıl kandırdıkları ve kıskırttıkları anlaşılmaktadır.¹⁵¹ Harpte ele geçirdikleri yerlerin kendilerine verileceği ve

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

bağımsızlıklarının tanınacağı gibi Rus vaatlerine inanan Ermeniler, birçok ihtilâl cemiyetleri kurmuşlardır.¹⁵² Murad adlı bir Ermeninin oğlu tarafından yazılan bir manzûme, Ermenilerin maksadını açıkça ortaya koymaktadır.¹⁵³ Ermenilerin, tehcir öncesinde başlattıkları tedhiş faaliyetlerini, sevkiyat sırasında da sürdürdükleri görülüyor. Gerek sınır bölgelerinde, gerek iç bölgelerde düşmanla işbirliği yaptıkları ve müslüman halka karşı katliâmlarda buldukları sadece Osmanlı belgelerinde değil, Rus belgelerinde de ortaya konuyor.¹⁵⁴ Nitekim savaş sonrasında da Ermeni mezâliminin devam ettiğine dair bilgiler bulunuyor. Meselâ 1335'te Hanov adlı bir Ermeni komutasında Nahçıvan'a giden 1200 kişilik bir birliğin, oradaki müslümanlara yaptıkları mezalim bunlardan biridir.¹⁵⁵ Ayrıca 18 ve 22 Şubat 1336/3 ve 7 Mart 1921 tarihlerinde Mamuretülaziz vilâyeti vâli vekili Mümtaz Bey'in gönderdiği telgraflardan, Fransızların himayesine giren Ermenilerin Kilikya'dan Adana'ya kadar müstakil bir Ermenistan hayali içinde buldukları anlaşılmaktadır.¹⁵⁶

Osmanlı Hükûmeti, Ermenilerin yaptıkları mezalimi anlatan belgeleri bir kitapta toplamaya karar vermiş ve bütün illere yazılar göndererek, Ermenilerin yaptığı mezalimi anlatan ve ele geçirilen silah ve eşkiyayı görüntüleyen belge ve fotoğrafların gönderilmesini istemiştir.¹⁵⁷ Bu belge ve fotoğrafların ışığında "Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, İ'lân-ı Meşrûtiyet'ten evvel ve sonra" adıyla bir kitap neşredilmiştir.¹⁵⁸

8. Tehcirin Tamamlanmasından Sonra Ermeniler

Tehcir sırasında gerek iklim şartları, gerekse meydana gelen yığılmalar yüzünden zaman zaman sevkiyatın durdurulduğu olmuştur. 12 Teşrin-i sanî 1331/25 Kasım 1915'ten itibaren vilâyetlere gönderilen emirlerle, kış mevsimi dolayısıyla sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiştir.¹⁵⁹ Şubat 1331/21 Şubat 1916'da bu emir, Ermeni sevkiyatına son verilmesi şeklinde bütün vilâyetlere tebliğ edilmiştir. Ancak, bunun zararlı kimselere teşmil edilmeyeceği, komitelerle alâkası olanların derhal toplatılarak Zor sancağına sevkleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁶⁰ Bununla beraber Osmanlı Hükûmeti görülen idarî ve askerî lüzum üzerine ilk emirden yirm gün sonra, yani 2 Mart 1332/15 Mart 1916 tarihinde vilâyetlere ve sancaklara gönderdiği ikinci bir genel emirle, Ermeni sevkiyatının durdurulduğunu ve bundan böyle hiçbir sebep ve vesileyle sevkiyat yapılmamasını bildirmiştir.¹⁶¹ Bu sebeple henüz iskân mahallerine varmamış, yani yollarda olan Ermenilerin, buldukları vilâyet dahiline yerleştirilmeleri talimatı verilmiştir.

Bu arada Ermeni nüfusun büyük kısmının Suriye tarafına nakledilmesi sebebiyle, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi de lağvedilerek Kudüs'e nakledilmiştir (28 Temmuz 1332/10 Ağustos 1916). Bu arada Sis ve Akdamar Katogikoslukları da birleştirilerek Kudüs'e kaldırılmıştır.¹⁶² Yeni kurulan patrikhanenin başına ise Sis Katogikos'u Sahak Efendi getirilmiştir.¹⁶³

B. Tehcir Sonrası Durum ve Geri Dönüş Kararnâmesi

Birinci Dünya harbinin sona ermesinden sonra Osmanlı Hükûmeti tehcire tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri için bir kararname çıkardı. 22 Kânûn-ı evvel 1334'de (4 Ocak 1919) Dahiliye Nazırı Mustafa Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği

yazıda, Ermenilerden dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusunda ilgili yerlere tâlimat verildiği ve gereken tedbirlerin alındığı belirtilmektedir.¹⁶⁴ Hükûmetin hazırladığı 18 Kânûn-ı evvel 1334/31 Aralık 1918 tarihli dönüş kararnamesine göre:

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

- 1- Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevkedilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacak
- 2- Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iaşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler sağlandıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır.
- 3- Bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir.
- 4- Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecek.
- 5- Açıkta kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecek.
- 6- Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek.
- 7- Yetim çocuklar, istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tesbit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak
- 8- İhtidâ etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecekler.
- 9- Mühtedî Ermeni kadınlardan, bir müslümanla evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasıyla aralarındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce halledilecektir.
- 10-Ermeni mallarından, henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de, mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak. Bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacak.
- 11-Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecek. Bu konuda 4. madde aynen tatbik edilecek.
- 12-Muhacirler, ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilâveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafın da hukuku gözetilecek.
- 13-Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iaşe masrafları, harbiye tahsisatından karşılanacak.
- 14-Şimdiye kadar ne miktar sevkiyat yapıldığının ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere ne kadar sevkiyat olduğu bildirilecek.
- 15-Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermenilerin, yeni bir emre kadar kabul edilmeyecekleri yer almakta idi.

Yukarıda zikredilen bu kararnamedeki hükümler, Ermenilerden başka yerlerini terketmek durumunda kalan Rum muhacirlere de teşmil edilmiştir.

Geri dönüş kararnamesiyle ne kadar Ermeninin döndüğü hakkında bir açıklama olmamakla beraber, Mondros Mütarekesi'nden sonra, Anadolu'nun daha önce Ermenilerle meskûn olan bölgelerinde, önemli miktarda Ermeni nüfusun bulunduğu, hattâ bazı bölgelerde işgal kuvvetlerinin desteği ile eskisinden daha fazla sayıda Ermeni nüfusun mevcut olduğu bilinmektedir. Nitekim Türk İstiklâl Mücadelesi sırasında özellikle Fransızlar tarafından Antep, Maraş ve Adana'ya önemli miktarda Ermeni'nin getirildiği, hattâ bunlardan askerî birlikler ve milis kuvvetler oluşturulduğu bir gerçektir. Hattâ Fransızlarla

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

gelen Ermeniler ve milis kuvvetleri, Fransa'nın desteğinde yöre halkına insanlık dışı muamelelerde bulunmuş, binlerce insanı çocuk, kadın demeden katletmiş, fakat Fransa'nın bu bölgeleri terketmesiyle, Anadolu'dan ayrılmıştır. Bugün gerek Suriye'de, gerekse Fransa ve Amerika'daki Ermenilerin menşei bunlar ile tehcir sırasında gidenlerle dayanmaktadır. Bu durum, dolaylı olarak tehcir öncesinde ve sonrasında Ermenilerin bir katliama uğramadıklarını gösteren en önemli hususlardan biri olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

I. Dünya Savaşı sebebiyle Kafkas Cephesi'nde bulunan Osmanlı ordularına ihanet eden ve Ruslarla birlikte hareket ederek Van, Kars ve Erzurum gibi Osmanlı vilâyetlerinin Rusların eline geçmesine yardımcı olan Ermenilere karşı, Osmanlı Devleti'nin tehcir uygulaması, her devletin tabii olarak kendini müdafaası olarak görülmelidir. Özellikle Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmayı düşünen Rusya, İngiltere, Almanya, Fransa gibi Batı devletleri tarafından kışkırtılarak harekete geçirilen Ermenilerin, komiteler ve dernekler kurarak bağımsız bir Ermenistan oluşturma çabaları, savunmasız masum pek çok Türkün öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Öyle ki, Kars'ta, Van'da, İzmit'te, Erzurum'da, Bitlis'te ve diğer Osmanlı vilâyetlerinde akıl almaz hunharlıkla gerçekleştirilen katliamlar, işgalci Rus komutanları bile tiksindiren boyutlara ulaşmıştır.¹⁶⁵ Nitekim Rus ve Ermeniler tarafından sadece Kars ve Ardahan'da otuz bin müslümanın katledildiği belirtilmekte,¹⁶⁶ bu sayı bütün Osmanlı vilâyetleri genelinde düşünülecek olursa yüzbinleri geçmektedir.

Osmanlı Devleti, bir tedbir olarak, savaş müddetince, önce savaş sahasına yakın yerlerdeki Ermenilerden başlamak üzere mecburi iskân uygulamıştır. Daha sonra bu nakil, Ermeni çetelerinin katliamdan vazgeçmemeleri ve Osmanlı Devleti aleyhine yabancı devlet mensuplarına bilgi aktarmaları sebebiyle, Katolik ve Protestan mezhebinde olanlar ile, yetimler, kimsesiz kadınlar ve hastalar hariç olmak üzere, diğer bütün Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bununla beraber devlete bağlılığı bilinen Ermeniler, bu kararın alınmasına rağmen tehcir harici tutulmuştur.

Tehcir tabii olarak meşakkatli geçmiştir. Binlerce insanın bir anda yerlerinin değiştirilmesi muhakkak ki kolay bir şey değildir. Bununla beraber, kabilelerin hangi güzergâhtan gideceği, toplanma mahallerinin önceden tesbiti, nakilde özellikle tren istasyonlarının merkez olarak seçilmesi ve naklin büyük ölçüde trenle yapılması, kabilelerin iâşe ihtiyacının devlet tarafından karşılanması, kabilelere sıhhiye memurları tayin edilmesi, kabilelerin güven içinde hareketleri için zabtiye eşliğinde gönderilmeleri gibi tedbirlerin alınmış olması, tehciri, belki de asrın en sistemli yer değiştirmesi haline getirmiştir. Tabii ki, yukarıda da belirttiğimiz gibi, nakil sırasında, Ermeni çetelerinin katliamına uğrayan halktan bazı gurupların kabilelere bir tepki olmak üzere saldırıları vukubulmuş ve yaklaşık dokuz-on bin kişi katledilmiştir. Ayrıca tıpkı Rumeli'den Anadolu'ya göç eden Türklere olduğu gibi, bu şekilde büyük nüfus kütlelerinin yer değiştirmelerinde her zaman rastlanacak bulaşıcı hastalıklar sebebiyle de ölümler meydana gelmiştir. Hiç şüphesiz bunların hiçbirisi tehcir emrini verenlerin istedikleri şeyler değildir. Nitekim görülen sui istimallere karşı, devamlı tedbirler alınmış, kabilelerinin korumasız çıkarılmaması için emirler verilmiş, sui istimali görülenler cezalandırılmıştır.

Savaşın sona ermesinden sonra ise isteyenler için geri dönüş kararnamesi çıkarılmış,¹⁶⁷ dönenler için hukukî düzenlemeler yapılmış, tehcirden kurtulmak için din değiştirenlerin istedikleri takdirde eski dinlerine dönebilecekleri bildirilmiş, müslüman aileler yanında bulunan yetim Ermeni çocukları Ermenilerden oluşturulan komisyona teslim edilmiş,¹⁶⁸

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

dönelere belli bir müddet işe yardımı yapılmış,¹⁶⁹ şikâyetler ve Ermenilere fenalıkta bulunanlar için tahkikat komisyonları kurulmuş,¹⁷⁰ memleketlerine dönelerin malları iade edilmiş,¹⁷¹ dönelerin yol masrafları karşılanmış,¹⁷² bazı vergilerden muaf tutulmuş,¹⁷³ resmî dairelerde geçici olarak muhafaza edilen eşyaları geri verilmiş¹⁷⁴ ve geri dönelerin mallarının iadesiyle ilgili komisyonlar kurulmuştur.

Yukarıdaki bilgiler, hükümetin Ermenileri soykırıma ve hattâ katle yönelik bir düşüncede olmadığını, devletin kendi güvenliği için bir tedbir olarak savaşın devamı müddetince tehciri uyguladığını, savaş sonrasında Ermenilerin memleketlerine geri dönmelerine izin verildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim, bir müddet sonra Türkiye'yi işgal eden Rus, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin yanında önemli sayıda Ermeninin bulunduğu¹⁷⁵ ve bu işgal sırasında müslüman halka yapılan akıl almaz işkence ve katliamda bu Ermeni gurupların nasıl rol oynadığının, işgalci devletlerin kendi resmî belgelerine de yansıdığı ve bu sebeple işgalcilerin Anadolu'yu terkleriyle birlikte, büyük sayıda Ermeninin de birlikte Anadolu'dan çekildikleri bir gerçektir. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin yukarıdaki kararları ve uygulamaları, soykırım düşüncesinde olan bir devletin alacağı kararlar olmadığı gibi, Dahiliye Nezareti'ne bağlı Şifre Kalemi ve Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti gibi dairelerin gizli belgelerinin hiç birinde de, değil katliam yapmak, imâ bile edilmediği görülmektedir. Buna karşılık, başta Amerika konsolosları olmak üzere, pekçok yabancı gazeteci ve misyon şeflerinin tehciri takip ettikleri, hattâ fotoğraf çektikleri ve bir katliamdan söz etmedikleri belgelerden anlaşılıyor. Fakat ne gariptir ki, buna rağmen Avrupa'da ve Amerika'da, özellikle Amerika sefirinin raporları ve bazı batılı gazetelerin yayınları ile tehcir, bir Ermeni katliamı şeklinde kamuoyuna duyurulmuştur. Bunda, Osmanlı Devleti'ni ve bilhassa Anadolu'yu paylaşmayı düşünenlerin, bu tehcirle emellerine belli bir süre set çekilmesi rol oynamış olsa gerektir. Yoksa, İtilâf devletleri İstanbul'u işgal ettiklerinde, Osmanlı Devleti'nin bütün arşiv belgelerine de sahip oldukları bir dönemde, bunu zaman geçirmeksizin ortaya çıkarır ve sorumluları daha o zaman mahkum ederlerdi. Nitekim İngilizlerin soykırımla suçladıkları Osmanlı ileri gelenlerinden pek çoğunu Malta'ya gönderdikleri ve mahkeme ettikleri ve bu mahkeme sonunda suçlayacak bir delil bulamadıkları bilinmektedir.

Bugün Ermeni soykırımı olarak Türkiye'yi suçlayan devletlerin tarih bilim adamları, Osmanlı Arşivi'nde yıllardır araştırma yapmaktadırlar. Bu araştırmalar kendi ülkelerinde yayımlanmış ve tarih ilmine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu tür kitaplarda kullanılan Osmanlı arşiv malzemesi ilk elden kaynaklar olarak sunulmuştur. Oysa ki, üç binden fazla yabancı araştırmacının büyük önem verdiği ve güvendiği arşivin, ne gariptir ki Ermenilerle ilgili olan belgeleri, Batı dünyasında inandırıcı bulunmamakta, bilhassa Türk araştırmacılar tarafından yayımlanan kitaplar da tıpkı 1915'te olduğu gibi siyasî bir yaklaşımla değersiz addedilmektedir. Ayrıca ne gariptir ki, 1921 yılından 2001 yılı başına kadar üç binden fazla yabancı ilim adamının araştırma yaptığı Osmanlı Arşivi'nin kapalı olduğu iddia edilmektedir. Bu arada ciddî batılı tarih araştırmacılarının, özellikle siyasî ve hayatî mülâhazalar sebebiyle Ermeni sorununu araştırmak istemedikleri de dikkati çekmektedir.

Nitekim yukarıda belirtilen tarihler arasında, Amerika Birleşik Devletleri'nden Osmanlı Arşivi'nde araştırma yapan altı yüz on, Fransa'dan yüz elli, İngiltere'den yetmiş beş, Almanya'dan yüz yetmiş ilim adamından Ermeni asıllı olmayan bir-iki kişi hariç hiç kimse bu konuda araştırma yapmamıştır. Öte yandan doğrudan Ermeniler için çalışan ve Ermeni katliamını araştıran Hilmar Kaiser ve Ara Sarafyan gibi araştırmacılara istedikleri izin verildiği gibi, Osmanlıları, Ermenileri soykırıma tabi tutmakla suçlayan bu araştırmacılardan birinciye altı bin, ikinciye ise üç bin civarında fotokopi de verilmiştir. Buna rağmen Osmanlı

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

Arşivleri'nin açılmadığını iddia edenlerin aslında, gerçek hedefleri ortaya çıkmaktadır. Bu hedef, soykırım iddiasıyla, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarındaki Batı siyasetinin temeli diyebileceğimiz "Şark Meselesi"nin yeniden canlandırmasından başka birşey değildir. Aşağıda 1 Ocak 1998 ile 2001 yılı başına kadar son üç yıl içinde Osmanlı Arşivi'nde araştırma yapan yabancı araştırmacıların ve bunların yıllara göre yaptıkları araştırma sayılarının bir listesini sunuyorum. Bu üç yıl zarfında 52 ülke araştırmacıları tarafından 549 araştırma yapılmış ve bunların içinde, Ermenilerle ve özellikle tehcirle ilgili hiçbir araştırma gerçekleştirilmediği gibi izin talebinde de bulunulmamıştır. Bu durumda Osmanlı Arşivi'nin kapalı olduğu iddiasının da hangi derece samimi olduğu düşünülmelidir.

Ülkeler	1998	1999	2000	2001	Toplam
ABD	36	50	35	3	124
Almanya	6	14	19	2	41
Arnavutluk	5	3	5		13
Avustralya	3				3
Azerbaycan	3	5	1		9
Bosna-Hersek	6	1			7
Bulgaristan	3	3	12		18
Cezayir	2	1			3
Çek Cumhuriyeti	1	2	1		4
Filistin	3		1		4
Fransa	9	14	12		35
Güney Kore	2				2
Gürcistan		2		1	3
Hırvatistan	3	2	1		6
Hollanda		5	2		7
İngiltere	6	6	3	2	17
Irak		3	2		5
İran	7	1	1		9
İsrail	6	1	3		10
İtalya	3	2	10		15
Japonya	17	18	17		52
Kanada			3		3
KKTC		1	2		3
Libya		4			4
Lübnan	4	3	7		14
Macaristan		4	5		9
Makedonya		6	1	2	9

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

Mısır	2	2	3	7	
Romanya	1	6	6	13	
Rusya	6		2	8	
Sudan	1	2	1	4	
Suudi Arabistan		3	2	2	7
Tunus	3	4	3	10	
Türkmenistan		3		1	4
Ukrayna	2	1	1	4	
Ürdün	2	1	4	7	
Yemen	3	1		4	
Yugoslavya		4	6	3	13
Yunanistan	5	7	7	19	
TOPLAM	170	181	189	9	549

Yukarıdaki listeye birer araştırmacı ile Avusturya, Etyopya, Fas, İrlanda, İspanya, İsviçre, Kazakistan, Kıbrıs Rum Kesimi, Kosova, Norveç, Polonya, Suriye ve Uman'ı da dahil etmek gerekmektedir.

Buna karşılık Amerika ve Batılı devlet tarihçilerinden kurulacak bir ortak komisyonun, Türk tarihçileriyle birlikte konuyu ilk Ermeni olaylarının çıktığı zamandan başlayarak tehcir sonrasına kadar birlikte araştırmaları, bu araştırmada Ermenileri hangi devletlerin kışkırttıkları, cesaretlendirdikleri ve silah yardımı yaptıklarından, bir soykırımın olup olmadığına kadar araştırılması, hattâ bu araştırmaların Osmanlı, Rus, Alman, Fransa, İngiltere ve Amerika arşivlerinde sürdürülmesi teklifi, zannediyorum ki, Osmanlı hükümetinin 1919'da Batılı devletlerden talep ettiği ikişer tarafsız hukukçunun tehciri araştırmalarını isteğinin reddedildiği gibi reddedilecektir. Eğer iddia edildiği gibi, birbuçuk milyon insan katledilmiş olsaydı, bunların toplu mezarlara gömülmesi gerekmez miydi? Bu toplu mezarlar nerelerde bulunmaktadır? Türklere ait toplu mezarlar ortaya çıkarken, Van şehrinin yakılmış yıkıntısı bütün çıplaklığıyla ortada dururken, neden Ermenilere ait bir toplu mezar bulunmamaktadır? Yoksa bu gibi iddialar Fransa'nın Cezayir'de ve Adana'da Türklere, İngiltere'nin Hindistan ve Afrika'da, Amerika'nın Kızılderililere ve diğer yerli halklara, Almanların Yahudilere, Rusya'nın önce Yahudilere, sonra da Türklere karşı uyguladıkları soykırım ve katliam unutturulmaya mı çalışılmaktadır?

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

Türk Tarih Kurumu Başkanı / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 13 Sayfa: 482-502

DİPNOTLAR

1. Bkz. Rusya Dış Politika Arşivi (AYPR), Siyasî Kısım, nr. 117/293.
2. Tarih boyunca Ermeni Meselesi, Genelkurmay yayınları, Ankara, 1979, s. 177.

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

3. ATBD, Aralık 1982, sayı 81, belge 1830.
4. Bayur, Türk İnkılap Tarihi, Ankara 1957, III/3, 38.
5. ŞFR., nr. 52/200; nr. 52/281-282.
6. ŞFR., nr. 53/94.
7. Genelkurmay, nr. 1/1, KLS 44, Dosya 207, F. 2-3, nakleden, K. Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s. 213.
8. Bayur, Aynı eser, III/3, s. 37.
9. BA, BEO, nr. 326758.
10. Meclis-i Vükelâ Mazbatası, Defter nr. 198, karar sıra nr. 163; Bayur, Aynı eser, 111/3, s. 37-38; Gürün, Aynı eser, 213-214.
11. Bayur, Aynı eser, 111/3, s. 40-42.
12. BA, BEO, nr. 326758.
13. Bayur, Aynı eser, 111/3, s. 40; Gürün, Aynı eser, 214.
14. Takvîm-i Vekâyi', 18 Receb 1333/19 Mayıs 1331, 7. sene, nr. 2189; Bayur, Aynı eser, III/3, s. 40.
15. ATBD, Aralık 1982, sayı 81, belge 1832.
16. Bkz. Rusya Dış Politika Arşivi, Siyasî Kısmı nr. 117/293, s. 647-648.
17. ŞFR. nr. 54/315.
18. ŞFR. nr. 55/292.
19. ŞFR. nr. 53/4.
20. ŞFR. nr. 53/336.
21. ŞFR. nr. 54/10.
22. ŞFR. nr. 54-A/157; nr. 56/280; nr. 56/387
23. ŞFR. nr. 56/278; nr. 56/280; nr. 56/308.
24. ŞFR. nr. 57/277.
25. ŞFR. nr. 65/95.
26. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/99; 2. Şube, nr. 68/94; 2. Şube, nr. 68/81; 2. Şube, nr. 68/67; 2. Şube, nr. 68/96.
27. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/101.
28. Meselâ ŞFR., nr. 54-A/393.
29. ŞFR., nr. 54-A/59; nr. 54-A/96.
30. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2D/13.
31. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/83.
32. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/84.
33. Meselâ Trabzon, Erzurum, Sivas, Diyarbakir, Mamuretülaziz, Bitlis vilâyetleriyle Maraş ve Canik mutasarrıflarına 13 Temmuz 1331/26 Temmuz 1915 tarihli şifre telgrafta, savaş başlangıcından beri hastalık ve isyan sebebiyle ne kadar Ermeninin telef olduğunun bildirilmesi istenmiştir (ŞFR., nr. 54-A/112). Ayrıca Ereğli ve Musul'da Ermeni muhacirleri arasında tifüs, dizanteri, sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların yaygın olarak görüldüğü anlaşılmaktadır (Konya Vilâyetine 25 haziran 1331/8 Temmuz 1915 tarihli telgraf, ŞFR., nr. 57/337; Zor Mutasarrıflığına 21 Kânun-ı Sanî 1331/3 Şubat 1916, ŞFR., nr. 60/219).
34. ŞFR., nr. 57/51; nr. 57/71.
35. ŞFR., nr. 59/244.
36. ŞFR., nr. 56/140; 55-A/144.

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

37. ŞFR., nr. 54/406; nr. 54-A/73; nr. 54-A/248.
38. ŞFR., nr. 54/9.
39. ŞFR., nr. 54/162.
40. ŞFR., nr. 55-A/84.
41. ŞFR., nr. 56/186.
42. ŞFR., nr. 58/38; nr. 56/355.
43. ŞFR., nr. 56/267.
44. ŞFR., nr. 58/278; nr. 58/141; nr. 55-A/156; nr. 55-A/157; nr. 61/165; nr. 57/116; nr. 57/413; nr. 57/416; nr. 57/105; nr. 59/235; nr. 54-A/326; nr. 59/196.
45. ŞFR., nr. 54-A/155; nr. 56/114; nr. 56/225; nr. 56/226; nr. 57/89; nr. 57/177; nr. 59/218.
46. ŞFR., nr. 54-A/271; nr. 54-A/272 (22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915).
47. ŞFR., nr. 56/27; nr. 67/186.
48. ŞFR., nr. 54-A/252; nr. 55/20; nr. 55/292.
49. ŞFR., nr. 56/112 (6 Eylül 1331/19 Eylül 1915, Konya Vilâyetine).
50. Bu hususta 13 Eylül 1331/26 Eylül 1915'de Sivas (ŞFR., nr. 56/176), Mamuretülaziz ve Diyarbekir vilâyetlerine (ŞFR., nr. 56/172); 1 Teşrinisâni 1331/14 Kasım 1915'de Konya (ŞFR., nr. 58/2) ve Ankara vilâyetlerine (ŞFR., nr. 58/159) telgrafla emirler gönderilmiştir.
51. Ağustos 1331/2 Eylül 1915 tarihinde Adana vilâyetine bu yolda bir telgraf gönderilmiştir (ŞFR., nr. 55-A/23). Ayr. bkz. ŞFR., nr. 61/186; nr. 61/192; nr. 61/222; nr. 61/290; nr. 61/210; DH. EUM. 2. Şube, 2F/11.
52. ŞFR., nr. 55/18.
53. ŞFR., nr. 56/36 (3 Eylül 1331/16 Eylül 1915); nr. 56/243 (17 Eylül 1331/30 Eylül 1915); nr. 56/360 (28 Eylül 1331/11 Ekim 1915).
54. ŞFR. , nr. 54/411; nr. 54/450; nr. 54-A/325.
55. ŞFR. , nr. 61/18-20.
56. Bu emir Adana, Erzurum, Edirne, Halep, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Konya, Kastamonu, Trabzon vilâyetleriyle, İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisar-ı sahib, Maraş, Urfa, Kayseri, Niğde mutasarrıflıklarına (ŞFR., nr. 63/142) ve 17 Mayıs 1332/30 Mayıs 1916'da da Ankara vilâyetine (ŞFR., nr. 64/162) gönderilmiştir.
57. ŞFR. A/83; nr. 56/88., nr. 54/254; 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915), nr. 54-A/49; nr. 54-A/232; nr. 55-
58. ŞFR. , nr. 58/146.
59. ŞFR. , nr. 57/115.
60. ŞFR. , nr. 57/281.
61. ŞFR. , nr. 57/344.
62. ŞFR. , nr. 58/201.
63. ŞFR. , nr. 61/253; nr. 61/225.
64. ŞFR. , nr. 59/83.
65. ŞFR. , nr. 60/58; nr. 61/221.
66. ŞFR. , nr. 61/71.
67. Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915) tarihinden itibaren yaş sınırı 60'a çıkarılmıştır (ŞFR., nr. 54-A/251).
68. ŞFR., nr. 53/334; nr. 54-A/251; nr. 54-A/309.
69. ŞFR., nr. 54/356.

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

70. ŞFR., nr. 54-A/291.
71. ŞFR., nr. 55-A/217.
72. ŞFR., nr. 55/291; nr. 55/341; nr. 57/345; nr. 57/351.
73. ŞFR., nr. 55/152; nr. 55/291; nr. 55/341; nr. 55-A/17; nr. 55-A/77; nr. 55-A/135; nr. 57/110.
74. ŞFR., nr. 55-A/16 (18 Ağustos 1331/31 Ağustos 1915 tarihli telgraf).
75. ŞFR., nr. 55-A/17.
76. ŞFR., nr. 53/305.
77. İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nin 1331 yılı bütçesi 78.000.000; 1332 bütçesi ise 200.000.000 kuruş idi ve bu meblağ, tehcire tâbi tutulan Ermeni, Rum ve Araplarla, düşman istilasına uğrayan bölgelerden gelen müslüman muhacirlere sarfedilmekteydi (BA, BEO, nr. 334063).
78. ŞFR., nr. 53/305; nr. 55-A/118.
79. ŞFR., nr. 60/281.
80. ŞFR., nr. 60/178.
81. ŞFR., nr. 53/200.
82. ŞFR., nr. 54-A/268.
83. ŞFR., nr. 54-A/226.
84. Kânun-ı evvel 1331/14 Aralık 1915 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'nden Sadaret'e yazılan bir tezkire ile sevk edilenlerin mahkemelerinin gönderildikleri yerlerde, sevk edilmeyenlerin ise buldukları yerlerde görülmesi kararı alındığı bildirilmektedir (BA, BEO, nr. 329176).
85. ŞFR., nr. 53/303.
86. ŞFR., nr. 54-A/259.
87. ŞFR., nr. 55/107.
88. ŞFR., nr. 54-A/385.
89. Tehcir edilen Ermenilerin malları hakkında çıkarılan kanun metinleri için bkz. "Âhar mahallere nakledilen eşhâsin emvâl ve düyûn ve matlûbât-ı metrûkesi hakkında kânûn-ı muvakkat", Takvîm-i Vekâyi', 14 Eylül 1331 ve 18 Zilkade 1333, nr. 2303, 7. sene; ayrıca bkz. Y. H. Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, Ankara 1957, III/3, s. 45-46.
90. ŞFR., nr. 54-A/388.
91. ŞFR., nr. 61/31; nr. 60/275; nr. 60/277.
92. ŞFR., nr. 57/348; nr. 57/349; nr. 57/350.
93. Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2D/13.
94. Amerika Büyükelçisi'nin hatıraları daha sonra "Ambassador Morgenthau's Story" adıyla New York 1918'de yayımlanmıştır.
95. Bu eserin tahlili için bkz. Heath W. Lowry, Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası, İstanbul 1991.
96. Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2F/6.
97. Bkz. Heath W. Lowry, Aynı eser, s. 6567. Lowry eserinde, Morgenthau'nun hatıralarının 1918 yılında Avrupa ve Amerika'da aynı anda yayımlandığını belirtirken, Morgenthau ile Lespius ve Bryce'in ilişkilerini de bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır.
98. Great Britain, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, London 1916.
99. Le rapport Secret du Dr. Johannes Lepsius sur les Massacres d'Arménie, Paris 1918.
100. Armenian Atrocities: Murder of Nation, London 1915 ve The Murderous Tyranny of the Turk, London 1917.

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

101. Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", Osmanlı, Yeni Türkiye, Ankara 1999, II, 140.
102. Bkz. Lowry, Aynı eser, s. 8-17.
103. Aynı eser, s. 6.
104. DH. EUM. 2. Şube, Dosya 1, belge 23.
105. Justin McCarthy, Aynı makale, s. 140.
106. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2/105.
107. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2D/17.
108. ŞFR., nr. 59/19.
109. Hariciye, MÜ, nr. 43/17.
110. Hariciye, MÜ, nr. 43/17.
111. Bu arada Kastamonu, Balıkesir, Antalya, İstanbul, Urfa ermenileriyle, protestan ve katolik ermenilerle, hastalar, öğretmenler, yetim çocuklar ve kimsesiz kadınlar sevkedilmemiştir.
112. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/77.
113. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.
114. DH. EUM. 2. Şube, nr. 69/250.
115. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/101.
116. Belgelerde Diyarbakır'dan ne kadar Ermeni'nin nakl olduğu bildirilmemektedir. Bununla beraber başka vilâyetlerden gelenlerle birlikte 120 bin Ermeninin sevk edildiği kayıtlarda yer almaktadır. Bu sebeple bu vilâyetten 20. 000 Ermeninin sevk edildiği varsayılmıştır.
117. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/89.
118. ŞFR. nr. 54/9; ŞFR., nr. 54/162. Her iki belgede sevk olunan Ermenilerden 500 kişilik bir kafilenin Erzurum-Erzincan arasında Kürdler tarafından katledildiği, diğer belgede ise Dersim bölgesinden gönderilen kafilerin Dersim eşkıyası tarafından yine tamamen katledildiği bildirilmektedir. Bu kafilerde kaç kişinin bulunduğu bilinmediğinden tahmini olarak 5. 000 kişi alınmıştır.
119. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/72.
120. Giresun, Perşembe, Ulubey, Sürmene, Tirebolu, Ordu ve Görele aynı vesikada verilmiştir (Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/41).
121. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/76.
122. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.
123. DH. EUM. 2. Şube, nr. 69/260.
124. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/67.
125. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/79.
126. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/73.
127. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/75.
128. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.
129. DH. EUM. 2. Şube, nr. 69/34.
130. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/93.
131. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/70.
132. ŞFR., nr. 63/110.
133. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/84.
134. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/41.
135. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/66.

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

- 136.DH. EUM., 2. Şube, nr. 68/80.
- 137.DH. EUM., 2. Şube, nr. 68/71; 2. Şube, nr. 68/84.
- 138.DH. EUM., 2. Şube, nr. 68/80; 2. Şube, nr. 69/5-6-7-8-9.
- 139.DH. EUM., 2. Şube, nr. 68/101.
- 140.Haleb'e gelenlerin yüz bin civarında olduğu bildirilmesine karşılık (bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/80) buraya gelen nüfus 100. 000 olarak alınmıştır.
- 141.Tehcir edilen ve tehcir bölgesine varan nüfus ile ilgili olarak belgelerde kesin rakkamlar verilmekle beraber, bazı yerlerden net sayılar verilmemesi sebebiyle her ikisi için de artı-eksi %10 oynama söz konusu olabilir.
- 142.Bkz. ŞFR., nr. 54/9; nr. 54/406; nr. 54-A/73; nr. 54-A/248; nr. 56/140; nr. 55-A/144; nr. 57/51; nr. 57/71; nr. 59/244.
- 143.ŞFR., nr. 57/110.
- 144.Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 68/81; Ayr. bkz. ŞFR., nr. 57/51; nr 57/71.
- 145.ŞFR., nr. 63/119.
- 146.DH. EUM. 2. Şube, nr. 2F/14.
- 147.Bkz. DH. EUM. 2. Şube, nr. 2F/94.
- 148.Archives des Affaires Etrangères de France, Serie Levant, 1918-1928, Sous Série Arménie, Vol. 2, folio 47'den naklen bkz. Bilâl Şimşir, Les Départén de Melte et les Allégations Arméniennes, Ankara 1998, p. 49.
- 149.Bkz. Heath W. Lowry, Aynı eser, s. 47-48.
- 150.Sven Hedin, Bağdad, Babylon, Ninive, Leipzig 1918, s. 60-63'ten naklen N. Göyünç, Aynı makale, s. 13.
- 151.ŞFR., nr. 45/115 (10 Eylül 1332/23 Eylül 1916 tarihli telgrafla, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Adana, Diyarbekir ve Sivas eyâletlerine bu hususta tebligatta bulunulmuştur).
- 152.BA, BEO, nr. 328331; nr. 337081; ŞFR., nr. 56/382.
- 153.DH. EUM. 2. Şube, Dosya 1, belge 45/2.
- 154.ŞFR., nr. 61/50; nr. 62/24; nr. 63/175; nr. 64/92; nr. 64/163; nr. 64/194; nr. 66/51; nr. 66/56; nr. 66/192; BA, BEO, nr. 343464.
- 155.Kânun-ı sâni 1335 (1 Şubat 1920)'de Dahiliye Nezâreti'nden Sadaret'e gönderilen tezkire (BA, BEO, nr. 341351).
- 156.DH. EUM., 2. Şube, nr. 2 F/3; 2. Şube, nr. 2 F/5.
- 157.ŞFR., nr. 62/57; nr. 62/58; nr. 63/241.
- 158.İstanbul 1332. Aynı eser Fransızca olarak 1917'de yine İstanbul'da yayınlandı. İsmet Parmaksızoğlu tarafından Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller adıyla sadeleştirilerek yayınlandı (Ankara 1981).
- 159.ŞFR., nr. 57/273; nr. 58/124; nr. 58/161; nr. 59/123; nr. 60/190.
- 160.ŞFR., nr. 61/72.
- 161.ŞFR., nr. 62/21.
- 162.Ermeni Patrikhanesi için 1916'da yapılan yeni nizamnâme hakkında bkz. Y. H. Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, 111/3, s. 57-59.
- 163.ŞFR., nr. 66/202; nr. 66/220; nr. 63/136.
- 164.BA, BEO, nr. 341055. Dahiliye Nezaretî'nin bu yazısı, Sadaret tarafından 26 Kânun-ı evvel 1334 (8 Ocak 1919) tarihinde, ilgili olması sebebiyle Adliye ve Mezahib Nezaretî'ne de havale edilmiştir.
- 165.HR. HU. Kr. 173/5.
- 166.HR. HU. Kr. 122/4; HR. HU. Kr. 122/6.

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

167.HR. MÜ., nr. 43/34.

168.ŞFR., nr. 96/248.

169.ŞFR. nr. 96/279.

170.BA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, nr. 213/60.

171.ŞFR., nr. 99/35.

172.Bkz. ŞFR., nr. 95/124.

173.DH. SYS., nr. 53/2.

174.ŞFR., nr. 96/230.

175.Meselâ 1918 yılında Çukurova'yı işgal eden altı taburluk Fransız kuvvetlerinden üç taburu, Fransız askerî üniforması giydirilmiş Ermenilerden meydana gelmekteydi.

KAYNAKLAR

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

- Maliyeden Müdevver Defterler, nr. 16209.
- Tahrir Defteri, nr. 33; nr. 60; nr. 64; nr. 71; nr. 90; nr. 177; nr. 178; nr. 186; nr. 200; nr. 229; nr. 264; nr. 287; nr. 458.
- Bâbîâlî Evrak Odası (BEO). nr. 326758; nr. 328331; nr. 329176; nr. 334063; nr. 337081; nr. 341055; nr. 341351; nr. 343464.
- Meclis-i Vükelâ Mazbatası. Defter nr. 198; nr. 213/60; nr. 213/60.
- Hariciye Tasnifi (HR).
- Mütareke (MÜ):.
- HR. MÜ., nr. 43/17; MÜ., nr. 43/34.
- Harb-i Umûmi (HU):
- HR. HU., Kr. US/S; HU., Kr. 122/4; Kr. 122/6.
- Dahiliye-Siyasî. nr. SS/2.
- Emniyet-i Umûmiye (DH. EUM.).
- 2. Şube, nr. 1/1; nr. 1/9-1; nr. 1/11; nr. 1/1S; nr. 1/14; nr. 1/1S; nr. 1/16-2; nr. 1/1B-2; nr. 1/1B; nr. 1/21; nr. 1/22; nr. 1/2S (2D/1İ); nr. 1/2B-1; nr. 1/4S-2; nr. 2C/S-2; nr. 2C/S-S; nr. 2D/1S; nr. 2F/S; nr. 2F/S; nr. 2F/6; nr. 2F/8; nr. 2F/11; nr. 2F/14; nr. 2FÆ4; nr. 2/1OS (1/İ6); nr. 6B/41; nr. 6B/66; nr. 6B/6İ; nr. 6B/İO; nr. 6B/İ1; nr. 6B/İ2; nr. 6B/İS; nr. 6B/İS; nr. 6B/İ6; nr. 6B/İİ; nr. 6B/İB; nr. 6B/İO; nr. 6B/İ1; nr. 6B/BS; nr. 6B/B4; nr. 6B/BB; nr. 6BÆS; nr. 6BÆ4; nr. 6BÆ6; nr. 6B/99; nr. 6B/1O1; nr. 6B/S4.
- Şifre Kalemi (ŞFR).
- nr. 4S/1; nr. 4S/2; nr. 4S/11S; nr. 46/11B; nr. 46/2; nr. 46/11B; nr. S2/BS; nr. S2/2SS; nr. S2/1O2; nr. S2/2SS; nr. S1/1B2; nr. S2/24B; nr. S2/2BS; nr. S2Æ6; nr. S2/Bİ; nr. S2/BB; nr. S2Æ4; nr. S2/2Bİ; nr. S2/1BB; nr. S2/2OO; nr. S2/2B1-2B2; nr. SS/4; nr. SS/B4; nr. SS/2OO; nr. SS/SOS; nr. SS/SOS; nr. 53/334; nr. 53/336; nr. S4Æ; nr. S4/1O; nr. S4/162; nr. S4/2S4; nr. S4/S1S; nr. S4/SS6; nr. S4/4O6; nr. S4/411; nr. S4/4SO; nr. S4-A/4B; nr. S4-A/SB; nr. S4-A/İS; nr. S4-AÆ6; nr. S4-A/112; nr. S4-A/1SS; nr. S4-A/1Sİ; nr. S4-A/226; nr. S4-A/2S2; nr. S4-A/24B; nr. S4-A/2S1; nr. S4-A/2S2; nr. S4-A/2SB; nr. S4-A/2İ1-2İ2; nr.
- 54-A/26B; nr. S4-A/2B1; nr. S4-A/SOB; nr. S4-A/S2S; nr. S4-A/S26; nr. S4-A/SBS; nr. S4-A/SBB; nr. S4-A/S; nr. SS/1B; nr. SS/2O; nr. SS/1Oİ; nr. SS/1S2; nr. SS/2B1; nr. SS/2B2; nr. SS/S41; nr. SS-A/16; nr.
- 55-A/1İ; nr. SS-A/2S; nr. SS-A/İİ; nr. SS-A/BS; nr. SS-A/B4; nr. SS-A/11B; nr. 55-A/135; nr. SS-A/144;

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

nr. 55-A/151; nr. SS-A/21; nr. S6/2; nr. S6/S6; nr. S6/BB; nr. S6/112; nr. S6/114; nr. S6/140; nr. S6/12; nr. S6/116; nr. S6/1B6; nr. S6/22S-226; nr. S6/24S; nr. S6/26; nr. S6/2İB; nr. S6/2BO; nr. S6/SOB; nr. 56/355; nr. S6/S6O; nr. S6/SB2; nr. S6/SBİ; nr. Sİ/S1; nr. Sİ/İ1; nr. Sİ/BB; nr. Sİ/1OS; nr. Sİ/11O; nr. Sİ/11S; nr. Sİ/116; nr. Sİ/Hİ; nr. Sİ/2İS; nr. 51/211; nr. Sİ/2B1; nr. Sİ/SSİ; nr. Sİ/S44; nr. Sİ^S; nr. 51/34B-349-350; nr. Sİ^; nr. Sİ/41S; nr. Sİ/416; nr. SB/2; nr. SB/SB; nr. SB/124; nr. SB/141; nr. SB/146; nr. SB/^; nr. SB/161; nr. SB/2O1; nr. SB/2İB; nr. 59/19; nr. SB/BS; nr. SB/12S; nr. 59/196; nr. SB/21B; nr. 59/235; nr. SB/244; nr. 6O/ÆB; nr. 6O/1İB; nr. 6O/1BO; nr. 6O/21B; nr. 6O/2İS; nr. 6O/2İİ; nr. 6O/2B1; nr. 61/1B-2O; nr. 61/S1; nr. 61/SO; nr. 61/İ1; nr. 61/İ2; nr. 61/16S; nr. 61/1B6; nr. 61m2; nr. 61/21O; nr. 61/221; nr. 61/222; nr. 61/22S; nr. 61/2SS; nr. 61/2BO; nr. 62/21; nr. 62/24; nr. 62/Sİ-SB; nr. 6S/1S6; nr. 6S/142; nr. 6S/1İS; nr. 6S/241; nr. 64/44; nr. 64/Æ2; nr. 64/162; nr. 64/16S; nr. 64/1B4; nr. 6S/BS; nr. 66/S1; nr. 66/S6; nr. 66/1B2; nr. 66/2O2; nr. 66/22O; nr. 6İ/1B6; nr. 6B/2SO; nr. 6B/26O; nr. BS/124; nr. B6/2SO; nr. B6/24B; nr. 96/219; nr. BB/ÆS.

- Rusya Devlet Arşivi.
- Siyasî Kısmı, nr. 37; nr. 62; nr. 113/523; nr. 117/293; nr. 295.

II. Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

- Ahmet Cevdet, Tarih-i Cevdet, XI, İstanbul 1309.
- AKŞİN, Sina-, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1987.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, I-II, 1906-1918, Armenian Violence and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1995.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Nisan 1987, s. 86, Belge 2050.
- BARDAKJIAN, Kevork-, "İstanbul Ermeni Patrikliğinin Doğuşu", Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Bursa 2000.
- Bayur, Yusuf Hikmet-, Türk İnkılâbı Tarihi, I/1, II/2, III/3, Ankara 1963, 1983.
- Berkes, Niyazi-, The Development of Secularism in Turkey, Montreal 1964.
- BEYDİLLİ, Kemal-, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", TTK Belgeler, nr. 17 (1988).
- BRAUDE, B. -LEWIS, B. -, Christians and Jews in the Ottoman Empire, New York, London 1982.
- BRITAIN, Great-, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, London 1916.
- Çark, Y. G. -, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), İstanbul 1953.
- Danişmend, İ. H. -, Kronoloji, IV, İstanbul 1972.
- EMECEN, Feridun-, XVI. Asırda Manisa Kazâsı, Ankara 1989.
- Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İlân-ı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra, İstanbul 1332.
- GÖYÜNÇ, Nejat-, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul 1983.
- GÖYÜNÇ, Nejat-, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969.
- GÖYÜNÇ, Nejat-, "Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları", Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Bursa 2000.
- GÜRÜN, Kâmuran-, Ermeni Dosyası, Ankara 1983.
- HALAÇOĞLU, Yusuf-, "Tapu-Tahrir Defterlerine göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis Sancağı", Tarih Dergisi, sayı 32 (İstanbul 1979), s. 819-892.
- İŞIKSAL, Turgut-, "Ermeni Faaliyetlerinin Bir Bölümü 1893 Merzifon Olayı Belgeleri", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı. 82, 83, 84 (1974).
- İŞIKSAL, Turgut-, "Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalarda Osmanlı Belgelerinin Önemi ve 1893 Merzifon Olayı", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı. 79, 80, 81, (1974).
- İter, Erdal-, Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytün İsyânları (1780-1880), Ankara 1988.
- İNALCIK, Halil-, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, Ankara 1987.

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER

- İNALCIK, Halil-, "Mehmed II", İslâm Ansiklopedisi, VII, 513.
- İttihat ve Terakki Kongresi, İstanbul 1332.
- Karal, Enver Ziya-, Osmanlı Tarihi, VIII, Ankara 1962.
- Kuran, Ahmet Bedevi-, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele, İstanbul 1956.
- KURAN, Ercüment-, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1897)", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985.
- Kurat, Yuluğ Tekin-, Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, Ankara 1986.
- KÜÇÜK, Cevdet-, Osmanlı Diplomasisi'nde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1986.
- LEPSIUS, Johannes-, Le rapport Secret du Dr. Johannes Lepsius sur les Massacres d'Arménie, Paris 1918.
- Lewis, Bernard-, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çevr. Metin Kıratlı, Ankara 1970.
- LOWRY, Heath W. -, Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası, İstanbul 1991.
- McCARTHY, Justin-, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", Osmanlı, Yeni Türkiye, II, Ankara 1999.
- MEHMED ASAF, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, yay. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1986.
- Muahedat Mecmuası, V, İstanbul 1298.
- OKÇU, Yahya-, Türk-Rus Mücadele Tarihi, Ankara 1953.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1994.
- Österreichischer Haus-Hof-und Staatsarchiv, Politisches Archiv, XII, 463.
- Polonyalı Simeon, Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619, yay. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1964, s. 89.
- Ramsaur, Ernest Edmondson-, The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, Princeton 1957.
- RUNCIMAN, Steven-, Geschichte der Kreuzzüge, Alm. trc. Peter de Mendelssohn, I, München 1957.
- Sertoğlu, Midhat-, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı. 4 (1968). HEDIN, SVEN-, Bağdad, Babylon, Ninive, Leipzig 1918.
- ŞİMŞİR, Bilâl-, Les Départén de Melte et les Allégations Armeniennes, Ankara 1998.
- Takvim-i Vekayi, 18 Receb 1333 ve 19 Mayıs 1331, 7. sene, nr. 2189.
- Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, Ankara 1979.
- TEKİNDAĞ, Şehabeddin-, "Fetinden Sonra İstanbul", Fethin 511'inci Yıldönümü Konferansları, İstanbul 1964, s. 43.
- TOYNBEE, Arnold-, Armenian Atrocities: Murder of Nation, London 1915 ve The Murderous Tyranny of the Turk, London 1917.
- Tunaya, Tarık Zafer-, Türkiye'de Siyasî Partiler, 1892-1952, İstanbul 1952.
- Türk Tarihinde Ermeniler, yay. A. Süslü, F. Kırzioğlu, R. Yinanç, Y. Halaçoğlu, Ankara 1995.
- Uras, Esat-, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1976.
- WANGENHEIM, Deutsches und Armenien, 1914-1918, yay. Johannes Lepsius, Potsdam 1919.
- YILDIZ, Hakkı Dursun-, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münâsebetleri", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985.